

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΑΝΤΙΘΕΣΗ
ΠΟΥ ΘΕΤΕΙ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Επίμετρο: Γιάννης Α. Τασόπουλος

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Τίτλος βιβλίου: Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος: Στοχασμοί για μια διαλεκτική αντίθεση που θέτει σε δοκιμασία τη σύγχρονη δημοκρατία και τον συγγραφέα

Συγγραφέας: Δημήτρης Θ. Τσάτσος

Επίμετρο: Γιάννης Α. Τασόπουλος

Διόρθωση: Νάνσυ Κατσαγούνου

Σειρά: Σύγχρονοι Κλασικοί –2

Copyright © 2022 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, 2022

ISBN: 978-618-80021-6-6

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου –
Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα
website: www.epoliteia.gr
Τηλέφωνο: 2103623506
e-mail: info@epoliteia.gr

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΓΙΑ ΜΙΑ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ
ΑΝΤΙΘΕΣΗ ΠΟΥ ΘΕΤΕΙ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ
ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΤΟΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Επίμετρο: Γιάννης Α. Τασόπουλος

Σύγχρονοι Κλασικοί -2

Το κείμενο αυτό γράφτηκε για την Κύπρο
και εκφωνήθηκε στην Κύπρο.
Εκεί που γεννήθηκε.
Εκεί που αγαπήθηκε.
Εκεί που αγωνίστηκε
και φυλακίστηκε.
Εκεί που αγαπηθήκαμε για πάντα.

Γι' αυτό
Στην Άννυ μου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. Πώς προέκυψε το κείμενο	10
B. Για το θέμα και τη δομή των στοχαστικών μου βημάτων	12
Γ. Για το Λόγο	16
Δ. Για τη Δημοκρατία	22
E. Για τον πολιτικό λόγο	35
ΣΤ. Για τον επιστημονικό λόγο	45
Z. Έξι θέσεις για τη σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία. ...	51
H. Ομολογίας πίστεως: Ένας επίλογος που φαίνεται να είναι εκτός θέματος αλλά που νομίζω ότι δεν είναι	61
Επίλογος	63
Επίμετρο Γιάννης Α. Τασόπουλος	65

Α΄

Πώς προέκυψε το κείμενο

1. Οι στοχασμοί που καταγράφονται εδώ είχαν ως έναυσμα την ομιλία μου στη Λευκωσία στις 30 Μαΐου 2005, καλεσμένος από τη Βουλή των Αντιπροσώπων και το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Το κείμενο – όπως το εκφώνησα – έμεινε στο ουσιαστικό του περιεχόμενο αμετάβλητο. Πρόσθεσα μόνο λίγες αποσαφηνίσεις, όσες είχε αποκλείσει ο ευλόγως περιορισμένος χρόνος της προφορικής παρουσίας.
2. Ο προσωπικός μου προβληματισμός – αυτό που λέμε: «σκέπτομαι μεγαλοφώνως» – για τη σχέση του πολιτικού με τον επιστημονικό λόγο στη Δημοκρατία ξεκινάει από τα πρώτα χρόνια που μελετούσα την Πολιτεία. Έκτοτε με απασχολεί, όπως απασχολεί όλους όσοι αφιερώθηκαν στη μελέτη της Πολιτείας.
3. Ο αναγνώστης δεν έχει στα χέρια του μια κλασική επιστημονική διατριβή. Είναι ένα κείμενο *ελεύθερου και αυθόρμητου επιστημονικού στοχασμού* που πειθαρχεί περισσότερο σε προσωπικές στιγμές θεωρητικής και πρακτικής αντιμετώπισης της Πολιτείας και της Πολιτικής παρά σε παραδοσιακές μεθοδολογικές προδιαγραφές. Τέτοιες στιγμές για μένα υπήρξαν και είναι εκείνες κατά τις οποίες η μελέτη της Πολιτείας είτε με *γοήτευσε* είτε μου δημι-

ούργησε *αναπάντητα ερωτήματα*, είτε με *εξόργισε*. Έτσι άλλωστε ένιωθα πάντα το νόημα του πανεπιστημιακού μαθήματος. Για τους λόγους αυτούς που χαρακτηρίζουν τη φύση του κειμένου, ο αναγνώστης δεν θα βρει τον συνήθη – άλλοτε εύλογο και άλλοτε από κενό λογιотаτισμό υπαγορευόμενο – υπομνηματισμό.

4. Το ερώτημα που βάζω στον εαυτό μου αναφέρεται σε ένα από τα μεγάλα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα της σύγχρονης δημοκρατικής Πολιτείας και γι' αυτό δεν επιδέχεται ούτε μία ούτε οριστική *απάντηση* – και πάντως όχι από εμένα. Όσο όμως κι αν η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία δεν είναι θέμα που επιδέχεται απάντηση, είναι θέμα που πάντως *προκαλεί*. Προκαλεί τη στοχαστική προσέγγιση ως *προσωπική ανάγκη* όχι μόνο κάθε *θεσμικού πολιτικού φορέα* αλλά και του *πολίτη*, ο οποίος στέκεται με απορία απέναντι στα αδιέξοδα της δημοκρατικής Πολιτείας των καιρών μας. Η διαπίστωση άλλωστε του αδιεξόδου, το οποίο κάποιος μπορεί να νιώσει ως προς τα μεγάλα θέματα της ζωής της Πολιτείας και του κόσμου, δεν σημαίνει ότι η προσέγγισή τους είναι μάταιη. Η ευθέως δηλούμενη επίγνωση, ότι κινείται κανείς στο δυσπρόσιτο πεδίο προβλημάτων που δεν έχουν λύση, συνιστά έτσι κι αλλιώς τη μεγάλη στιγμή της διδακτικής επικοινωνίας. Αυτήν αναζητώ με το αντικείμενο αυτό.

Β΄

Για το θέμα και τη δομή των στοχαστικών μου βημάτων

5. Στην ιστορική εξέλιξη της Δημοκρατίας, από τα παλιά χρόνια, που οι αποφάσεις της αρχαίας πόλης στην αρχέγονη δημοκρατική της μορφή παίρνονταν στην *αγορά*, μέχρι τη σύγχρονη πολυσύνθετη Πολιτεία, οι προϋποθέσεις που διαμορφώνουν το περιεχόμενο των μεγάλων αποφάσεων *έχουν ριζικά αλλοιωθεί* και ο βαθμός δυσχέρειας επίλυσής τους είναι πια πολύ υψηλός. Έχουν τελικά αλλοιωθεί ριζικά οι όροι που διαμορφώνουν την *πολιτική απόφαση* στο πλαίσιο της Πολιτείας. Η ιλιγγιώδης πρόοδος των επιστημών και της τεχνολογίας παρακολουθεί την *εξέλιξη των προβλημάτων* που έχει να αντιμετωπίσει η δικαιικά οργανωμένη σύγχρονη συμβίωση των ανθρώπων. Αρκεί, νομίζω, η αναφορά στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών θεμάτων, των προβλημάτων της υγείας, της οικονομίας, της άμυνας, της επικοινωνίας, της συγκοινωνίας κ.ο.κ. Οι πολιτικές εκδοχές που έχει μπροστά του ο δημοκρατικά νομιμοποιημένος φορέας της πολιτικής απόφασης – ο πολίτης, η κοινωνία των πολιτών, το πολιτικό κόμμα, η Βουλή, η κυβέρνηση – συνιστούν, όλο και πιο πολύ, *άβατο* ή πάντως *δύσβατο πεδίο για τον μη ειδικό*. Τι απαντά η Δημοκρα-

τία σ' αυτή την ουσιαστική εξάρτηση της πολιτικής απόφασης από την *επιστημονική γνώση*; Διαφορετικά διατυπωμένο το ερώτημα: ποια είναι μέσα στη διαδικασία της πολιτικής νομιμοποίησης η σχέση Πολιτικής και Επιστήμης, *πολιτικού και επιστημονικού λόγου*;

6. Το θέμα της *σχέσης πολιτικού και επιστημονικού λόγου* στη Δημοκρατία εντάσσεται σ' ένα γνωστικό πεδίο που προσδιορίζεται από τέσσερις θεμελιώδεις έννοιες: «Λόγος», «Δημοκρατία» – με προέκταση στη συμμετοχική της μορφή –, «Πολιτική» και «Επιστήμη». Από το συναρπαστικό αυτό εννοιολογικό τετράγωνο θα μπορούσε βέβαια κανείς να φανταστεί άπειρους συνδυασμούς και, συνακόλουθα, άπειρες θεματικές επιλογές. Στο κείμενο αυτό περιορίζομαι, ως προς κάθε μία από τις έννοιες αυτές, στην αξιοποίηση εκείνης μόνον της – κατ' ανάγκην μερικής και ειδικής – νοηματικής της εκδοχής, η οποία στηρίζει τους στοχασμούς μου για την προσέγγιση της *σχέσης πολιτικού και επιστημονικού λόγου* στη Δημοκρατία.
7. Η προσέγγιση του μεγάλου και αδιέξοδου αυτού θέματος της σύγχρονης δημοκρατικής Πολιτείας, διαμορφώνεται τελικά στη βάση τεσσάρων ερωτημάτων:
 - α) Μια προκαταρκτική υποχρέωση που επιβάλλει η θεματική μου είναι η διατύπωση μερικών σκέψεων για την *έννοια του Λόγου*, με το νόημα με το οποίο τον χρησιμοποιώ, αφού ο όρος διαχέει όλο το σκεπτικό αυτού του κειμένου (βλ. Γ', σ. 23 κε.).

- β) Εισερχόμενος στο κυρίως θέμα μου και σ' ένα δεύτερο βήμα, οφείλω, νομίζω, να διερωτηθώ ποια από τις άπειρες αφετηρίες προσέγγισης της έννοιας της Δημοκρατίας προσφέρεται ως βάση για την αντιμετώπιση του θέματος, αφού η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου εξετάζεται ακριβώς στο πλαίσιο της δημοκρατικής Πολιτείας (βλ. Δ', σ. 35 κε.).
- γ) Σ' ένα τρίτο βήμα θα διερωτηθώ, ακριβώς όπως και προηγουμένως, ποια είναι η κρίσιμη για το θέμα μου πλευρά της δύσκολης και ιδιαιτέρως δοκιμαζόμενης έννοιας της πολιτικής, γενικότερα του πολιτικού λόγου (βλ. Ε', σ. 59 κε.).
- δ) Οι σκέψεις που θα έχω ως το σημείο αυτό θέσει στην κρίση του αναγνώστη για την πολιτική, ιδιαιτέρως για τα αίτια της κρίσης της, θα με οδηγήσουν μόνες τους στο τέταρτο ερώτημα: Τι θεωρείται ότι είναι, αλλά και τι είναι πράγματι ο δημόσια εκφερόμενος επιστημονικός λόγος; (βλ. ΣΤ', σ. 79 κε.).
- ε) Με τις παρατηρήσεις που θα έχουν προηγηθεί για τις έννοιες: Λόγος, Δημοκρατία, Πολιτική και Επιστήμη θα έχουν ίσως δημιουργηθεί και οι προϋποθέσεις προσέγγισης του καταληκτικού μου ερωτήματος, δηλαδή της σχέσης πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία (βλ. Ζ', σ. 91 κε.).
- στ) Μετά τους ελεύθερους στοχασμούς πάνω στο θέμα αποχαιρετώ τον αναγνώστη με έναν, απροσδόκητο ίσως, επίλογο (βλ. Η', σ. 109 κε.).
8. Και μία ακόμη εισαγωγική αποσαφήνιση. Στο κεί-

μενο αυτό γίνεται συχνά λόγος για «κρίσιμα ζητήματα», «κρίσιμες έννοιες» κ.ο.κ. Οφείλω λοιπόν, για λόγους διαφάνειας του λόγου μου, να αποσαφηνίσω – κατ’ ανάγκην αξιωματικά – πώς εννοώ την έννοια της «κρισιμότητας»: Γνωρίζω, ότι είμαι όχι απολύτως αλλά αρκετά μόνος με το να υποστηρίζω την άποψη πως, όταν μιλάμε για τα μεγάλα θέματα του Κόσμου, της Πολιτείας και της Κοινωνίας, η πολιτική *κρισιμότητα*, συμπεριλαμβάνει την *επιστημονική κρισιμότητα* και αντιστρόφως, η *επιστημονική κρισιμότητα* συμπεριλαμβάνει και την *πολιτική κρισιμότητα*. Υποστηρίζω, γενικότερα, ότι στις θεμελιώδεις αξιακές έννοιες, που καθορίζουν την ανθρώπινη συμβίωση, η στεγανή διάκριση επιστημονικής και πολιτικής κρισιμότητας προδίδει ή *επιστημονική ανεπάρκεια* ή *πολιτική σκοπιμότητα*.

Γ'

Για το Λόγο

9. Η χρήση και η αξιοποίηση μιας τόσο θεμελιακής, δύσκολης και πολυσήμαντης έννοιας, όπως είναι ο Λόγος ως γνωστικό και γλωσσικό μέσο για την προσέγγιση ενός προβλήματος στο πεδίο του πολιτισμού, προϋποθέτει τουλάχιστον μια *προσωπική κατάθεση* του χρήστη για το πώς ο ίδιος αντιλαμβάνεται – ή έστω: νομίζει ότι αντιλαμβάνεται – το *εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου*.
10. Η πολυσημία του όρου Λόγος παρουσιάζει την εξής νοηματική εικόνα: Ο Λόγος – λατινικό *ratio* – έχει άμεση ετυμολογική αναγωγή τόσο στο ρήμα *λέγω* όσο και στο ουσιαστικό *λογική*. Ειδικότερα:
 - α) Ο Λόγος συνδέεται αναπόσπαστα με την έννοια της *γλώσσας*. Η ταύτιση όμως του Λόγου με τη *Γλώσσα* αδικεί νοηματικά σε πολύ μεγάλο βαθμό το Λόγο. Το *λέγω* στη νοηματική του ιστορία συνδυάζεται πάντοτε με την έκφραση νοημάτων και κατά τούτο διαφέρει της λέξης (έπος). Η γλώσσα, θα έλεγα, ότι αποτελεί το «ένδυμα» του Λόγου.
 - β) Η προηγούμενη παρατήρηση ενισχύεται από το γεγονός ότι τόσο ο λόγος όσο και το *λέγω* έχουν κοινή γλωσσική αναγωγή με τον όρο *λογική*. Όταν λέμε *ορθός λόγος* δεν εννοούμε τη

γλωσσική κυρίως εξωτερίκευση του ανθρώπου, δηλαδή το *συμβάν* (Gadamer), αλλά κάτι που έχει πολύ *ευρύτερο νοηματικό περιεχόμενο*. Άλλωστε και το λέγω, ως δραστηριότητα, ως ενέργεια που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, άρα και το νου του, δεν σημαίνει κάτι ξένο προς τη σκέψη. Και η ομιλία δηλαδή προϋποθέτει προηγούμενη λειτουργία της σκέψης. Μπορεί να μιλάμε για πολλές γλώσσες αλλά εννοούμε κάτι το τελείως διαφορετικό όταν μιλάμε για πολλούς λόγους. Το τελευταίο σημαίνει – μεταξύ άλλων – πολλές αιτίες, πολλά επιχειρήματα, τελικά την *αιτιολόγηση*. Απ' αυτό προκύπτει πως η *ταύτιση λόγου και γλώσσας* αδικεί νοηματικά το λόγο.

- γ) Η σχέση λόγου και λογικής είναι σχέση μεταξύ γενικής και ειδικής έννοιας. Η λογική είναι η επιστήμη που προτείνει τη δική της, πιο σωστά: τις δικές της εκδοχές, *για τη συγκρότηση του ορθού λόγου*.
 - δ) Ο λόγος, λοιπόν, έχει σχέση αλλά δεν ταυτίζεται ούτε με τη γλώσσα, ούτε με το λέγω ούτε με τη λογική.
11. Οι συλλογισμοί που προηγήθηκαν δεν αρκούν βέβαια για τη νοηματοδότηση του Λόγου, αφού περιορίστηκαν σε μια οιονεί γλωσσολογική αναζήτηση. *Ο κόσμος των εννοιών όμως είναι έκφραση του πνευματικού πολιτισμού*. Ο πνευματικός πολιτισμός γεννιέται και διαμορφώνεται μέσα στη *συνολική ιστορική εξέλιξη* μιας κοινωνίας ή μιας «πολυκοινωνίας». Αν αυτό γίνει δεκτό, τότε και η ολο-

κλήρωση της νοηματοδότησης του Λόγου είναι ανέφικτη χωρίς την *αναδρομή στην ιστορική εξέλιξη* και την ιστορική διαμόρφωση του περιεχομένου του. Η παρακολούθηση αυτής της ιστορικής εξέλιξης όμως θα σήμαινε παρουσίαση της *ιστορίας της φιλοσοφίας*, με πολλές μάλιστα αναγωγές στο *θεολογικό δόγμα*. Γι' αυτό επιλέγω μερικούς ενδεικτικούς σταθμούς από την προϊστορία του, εκείνους που με βοήθησαν για να καταλάβω πρώτα εγώ με ποια έννοια έχω να κάνω.

- α) Αρχίζω από το *αρχέγονο*, το *πρωτογενές* ιστορικό νόημα του όρου. Το πρωτογενές νόημα του όρου Λόγος, όπως αυτό διαμορφώθηκε από την προσωκρατική σκέψη, σημαίνει την *τάξη*, δηλαδή τη θεμελιώδη *αιτιότητα* που διέπει τον κόσμο. Ο Ηράκλειτος αποδίδει στην έννοια του Λόγου το νόημα μιας *αιώνιας ρυθμιστικής αρχής*. Στη συνέχεια, η στωική φιλοσοφία, όσο και να συνδέει την έννοια του Λόγου με την έννοια του *Θεού*, επιβεβαιώνει το αρχέγονο νόημά της ως τη βασική τάξη – εγώ λέω: αιτιότητα – του κόσμου.
- β) Ο πυρήνας του νοήματος του Λόγου, ως έκφραση του απολύτως *πρωταρχικού* και *καθολικού*, διασώζεται και στην ελληνοϊουδαϊκή φιλοσοφία. Έτσι, κατά τον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα, ο λόγος είναι η *ιδέα των ιδεών*.
- γ) Η περίφημη περικοπή από το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο (1, 1): «*Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος*» επιβεβαιώνει την ουσιαστική ενότητα που α-

ναδεικνύει η ιστορία του νοήματος του Λόγου. Η αρχή του κόσμου, το θεμέλιό του, είναι ο Λόγος που, στο πλαίσιο της χριστιανικής διδασκαλίας, ταυτίζεται με την έννοια του Θεού. Ο Λόγος του σύμπαντος είναι ο Θεός. Αυτό σημαίνει κατά τη γνώμη μου αυτή η περικοπή.

- δ) Μια λογικά προσωρινή διάσπαση υφίσταται η έννοια του Λόγου στον Immanuel Kant. Και για τον Kant ο Λόγος δεν είναι γλώσσα (*Sprache*) και αποδίδεται με τον όρο *Vernunft*. Ο όρος σημαίνει τη γνωστική λειτουργία του ανθρώπου, με την οποία *συλλαμβάνει τον κόσμο*. Ο Kant όμως διακρίνει μεταξύ *καθαρού Λόγου* (*reine Vernunft*) και *πρακτικού Λόγου* (*praktische Vernunft*). Ως *καθαρό Λόγο* εννοεί τη γνωστική διαδικασία, η οποία να μην λειτουργεί με τους ερεθισμούς που δέχεται ο νους από τον εξωτερικό κόσμο, αλλά λειτουργεί *a priori*, χωρίς δηλαδή να θεμελιώνεται σ' αυτούς τους ερεθισμούς. Ως *πρακτικό Λόγο* εννοεί ο Kant τη γνωστική διαδικασία που αναφέρεται άμεσα στον εξωτερικό κόσμο, οπότε έχουμε διάγνωση η οποία προϋποθέτει προηγούμενη σύλληψη των δεδομένων του εξωτερικού κόσμου, λειτουργεί δηλαδή *a posteriori*. Κύριο πεδίο εφαρμογής του πρακτικού Λόγου είναι η ηθική ως δεοντολογία της ανθρώπινης συμπεριφοράς.
- ε) Τελικά ούτε ο Hans-Georg Gadamer αφήνει αμφιβολίες όταν, μιλώντας για τη γλώσσα (*Sprache*), τονίζει: «Denn im Unterschied

zum griechischen Logos gilt: das Wort ist ein reines Geschehen» (Γιατί, σε αντίθεση με τον ελληνικό όρο Λόγος, η λέξη συνιστά ένα απλό συμβάν).

στ) Η βαθύτερη σχέση του Λόγου με ό,τι συνιστά το θεμέλιο του νοήματος στο οποίο αναφέρεται, κατέστησε τον όρο χρήσιμο και σε άλλα πεδία γνώσης. Έτσι, στα Μαθηματικά εκφράζει την έννοια της αναλογίας και στη Θεολογία χρησιμοποιείται για να αποδώσει έννοιες όπως την ιερά ιστορία («ιερός Λόγος») την αναγόμενη στο Θεό διδασκαλία (Λόγος του Θεού, θείος Λόγος) και – όπως μόλις σημείωσα – τη θεμελιώδη *σύλληψη, αιτιότητα και δημιουργία* του κόσμου: Έν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν ὁ Θεός (Από το κατά Ιωάννη Ευαγγέλιο).

12. Από τις υπαινικτικές αναφορές σε μερικές μόνο αλλά ενδεικτικές στιγμές της προϊστορίας του, συνάγω για την έννοια του Λόγου τα εξής:

α) Η έννοια του Λόγου είναι μία από τις θεμελιωδέστερες συλλήψεις της ανθρώπινης σκέψης. Η συνάρτηση του Λόγου με μια άλλη έννοια (π.χ. πολιτικός λόγος, δικαιοκός λόγος, επιστημονικός λόγος) παραπέμπει: στη *βαθύτερη ουσία* της έννοιας στην οποία αναφέρεται, στη θεμελιώδη *αιτιώδη τάξη* του περιεχομένου της, στη *ratio rationis* της, στη νομοτέλειά της, τελικά στην *καθολικότητά* της.

β) Από τη στιγμή που μια έννοια γίνεται περιεχόμενο του Λόγου, εκφράζει και αυτή την ενό-

τητα θεωρίας και πράξης. Η εκφορά του Λόγου συνιστά ταυτοχρόνως και εκφορά αιτιοκρατούμενου νοήματος ταυτοχρόνως όμως και στάση, συνεπώς και πράξη. Ο Λόγος επομένως σημαίνει την υπέρβαση του στεγανού διαχωρισμού της θεωρίας και της πράξης, σημαίνει και την – με Λόγο – αιτιοκρατούμενη πολιτική ή επιστημονική πράξη, τελικά τη ratio rationis των εκφάνσεων του κόσμου.

- γ) Ο όρος Λόγος τελικά εκφράζει την καθολικότητα, την ιστορικότητα και την ουσία της έννοιας στην οποία αναφέρεται. Και για να ολοκληρώσω αυτή την ενότητα σκέψεων, ανατρέχω στην ερμηνεία της σκέψης του Kant όπως αυτή επιχειρήθηκε από τον Herman Jean de Vleeschauwer, στο έργο του για την Καντιανή Επανάσταση: «Όταν ο Λόγος συνδέει ένα πράγμα με τον υψηλότερο όρο του, πετυχαίνουμε ένα υποκείμενο που δεν μπορεί πια να είναι κατηγορημα, μια αιτία που δεν μπορεί πια να είναι αποτέλεσμα και μια ολότητα που δεν μπορεί πια να είναι το μέρος».

Δ΄

Για τη Δημοκρατία

13. Συνεχίζω με την προσπάθεια μιας απάντησης στο δεύτερο από τα ερωτήματα που έθεσα στον εαυτό μου, καθώς επιχειρούσα την προσέγγιση της σχέσης του πολιτικού με τον επιστημονικό λόγο. Πρόκειται για το ερώτημα, ποια είναι η έννοια της Δημοκρατίας: «Δεν υπάρχει συνταγματική έννοια – σημειώνει ο Konrad Hesse – που να ερμηνεύτηκε με τόσους διαφορετικούς τρόπους, όπως η έννοια της Δημοκρατίας». Από τον ιστορικά προσδιορισμένο νοηματικό πλούτο της έννοιας της Δημοκρατίας ζητούμενο εδώ είναι εκείνη η εννοιολογική της στιγμή που μπορεί να υποδεχτεί και να αναδείξει το θέμα που τέθηκε. Πρόκειται για την οπτική πλευρά της Δημοκρατίας που εννοεί το μηχανισμό με τον οποίο οι πολιτικές αποφάσεις στην Πολιτεία *ανάγονται στον πολίτη*, ως τον *πρωταρχικό παράγοντα* και το *θεμελιώδες υποκείμενο της πολιτικής*.
14. Μέσα στο νοηματικό αυτό πλαίσιο της σύγχρονης Δημοκρατίας, στο οποίο μόλις αναφέρθηκα, ο πολίτης, ως το *θεμελιώδες υποκείμενο της Δημοκρατίας*, λειτουργεί – είτε ατομικά είτε συλλογικά – με *δύο θεσμικές λογικές*, τις οποίες θα μπορούσαμε

να δούμε και ως *δύο* – από τις ασφαλώς πολλές – *διαστάσεις της έννοιας «Δημοκρατία»*.

α) Η πρώτη διάσταση της Δημοκρατίας, από τη συγκεκριμένη πάντοτε οπτική που επιλέξαμε, είναι *η ίδια η λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος* σε επίπεδο κρατικών θεσμών, η οποία βέβαια στηρίζει τη νομιμοποιητική της ποιότητα σε μία όσο γίνεται ευρύτερη συναίνεση. Η ανάγκη της *συναίνεσης* για μια πολιτειακή απόφαση είναι η συνέπεια είτε *διαφορετικών είτε συγκρουόμενων* πολιτικών βουλήσεων μέσα στην κοινωνία. Ίσως θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για τη Δημοκρατία ως *θεμελιώδη οργανωτική δεοντολογία* για τη λειτουργία της Πολιτείας ή ως *Δημοκρατία στην πολιτευματική της διάσταση*. Κατεξοχήν έκφραση αυτής της διάστασης της Δημοκρατίας είναι η *αμιγής αντιπροσωπευτική της μορφή*.

β) Η δεύτερη διάσταση, είναι η Δημοκρατία ως το καθημερινά *διεκδικούμενο* από το λαό, που αντιστοιχεί στο *δικαίωμα* και στην *αξίωση* του πολίτη να προσδιορίζει τις πολιτικές αποφάσεις *συνεχώς* και όχι *μόνο* κατά την εκλογική διαδικασία. Είναι στην προκειμένη περίπτωση χαρακτηριστική η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, που μόνιμα επαναλαμβάνει ότι η ελευθερία του Τύπου είναι *δημιουργικός και θεσμικός παράγοντας (konstitutiv)* του δημοκρατικού πολιτεύματος.

- γ) Ο πολίτης, ως το *πρωταρχικό υποκείμενο* κάθε μορφής δημοκρατικής διαδικασίας και ανεξάρτητα από την εκάστοτε εκδοχή της Δημοκρατίας, μπορεί να καθορίζει την πολιτική του στάση με δύο εξίσου θεμιτά κριτήρια: τόσο με το *όραμα* που έχει για την ποιότητα της ιδεατής Πολιτείας όσο και με τη συγκεκριμένη κοινωνική του ένταξη, δηλαδή τα συμφέροντα της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει, επομένως και το προσωπικό κοινωνικοοικονομικό του συμφέρον.
15. Διερωτώμαι όμως: τι *αξία* έχει η διάκριση μεταξύ των *δύο διαστάσεων* της Δημοκρατίας που μόλις παρουσίασα; Για να μη θεωρηθεί η διάκριση ως αποκλειστικό εύρημα του θεωρητικού λόγου, χωρίς αναγωγή και στο επίπεδο του πρακτικού λόγου, θα επιχειρήσω δύο ουσιώδεις, όπως νομίζω, επισημάνσεις:
- α) Οι δύο αυτές διαστάσεις της Δημοκρατίας, τόσο ως μορφή πολιτευματικής λειτουργίας όσο και ως κατάκτηση του πολίτη, *δεν επιδέχονται στεγανό διαχωρισμό*. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η πρώτη, δηλαδή αυτή που προηγήθηκε ιστορικά, υπήρξε και το αίτιο δημιουργίας της δεύτερης και εν πάση περιπτώσει στη σύγχρονη Δημοκρατία η μία προϋποθέτει και συμπληρώνει την άλλη. Η ιστορία μερίμνησε για τη νοηματική τους συναίρεση.
- β) Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών διαστάσεων της Δημοκρατίας από πλευράς ιεραρχικής, το ερώτημα δηλαδή *τι είναι πρωταρχικό* στη λει-

τουργία της Δημοκρατίας, η *πολιτευματική* διάσταση ή εκείνη που εκφράζεται ως διεκδίκηση, αξίωση και κατάκτηση του πολίτη δεν είναι *κάπι το* στατικό, όπως καταρχήν εμφανίζεται, εγκλωβισμένο στη διατύπωση του θεωρητικού λόγου. Δεν έχει κατ' ανάγκη και πάντοτε ένα, *οριστικό και αμετάβλητο* νόημα. Επειδή ουσιαστικά *πρόκειται για τη σχέση κράτους και κοινωνίας* δεν μπορεί παρά η σχέση αυτή να διαφέρει *από κράτος σε κράτος*, βάσει των ιστορικών τους ιδιαιτεροτήτων. Αλλά και μέσα σ' ένα και το αυτό κράτος δεν μπορεί παρά η σχέση των δύο διαστάσεων της Δημοκρατίας που μόλις εκτέθηκαν να *υπόκειται αναγκαστικά στην ιστορική εξέλιξη*.

16. Η διάκριση μεταξύ των δύο αυτών διαστάσεων της Δημοκρατίας δεν είναι μόνο θεωρητικό κατασκευάσμα αλλά *δημιούργημα της ιστορίας*. Γι' αυτό άλλωστε είναι *ενδιαφέρουσα* και η αναφορά σε κάποιες στιγμές της ιστορικής της εξέλιξης.

α) Η αρχέγονη μορφή της Δημοκρατίας (η πόλη-κράτος) αλλά και η – έστω σπάνια – επιβίωσή της στο σύγχρονο κόσμο (ελβετικά καντόνια) είναι η *άμεση Δημοκρατία*. Εκεί συντρέχει *ταύτιση άρχοντα και αρχομένου*. Ο πολίτης εδώ έχει κατοχυρώσει και τους δύο ρόλους κι έτσι δεν είναι ο πρωταρχικός *αλλά ο μόνος παράγοντας παραγωγής εξουσίας*. Η άμεση Δημοκρατία κατέστη ανεφάρμοστη για λόγους προφανείς με τη χωρική και τη λειτουργική *επέκταση των κρατικών μορφωμάτων*.

- β) Κάνοντας ένα ιστορικό άλμα περνώ στο *αντιμοναρχικό κίνημα εκδημοκρατισμού* στην Ευρώπη του 18ου και του 19ου αιώνα. Από το κίνημα αυτό *αναδείχτηκε η πρώτη μορφή της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας*. Ο λαός, δηλαδή το εκλογικό σώμα, που σημαίνει η τότε άρχουσα αστική τάξη – εμφανιζόμενη ότι ομιλεί ως «ο λαός» – επέβαλε τον περιορισμό της μοναρχίας με θέσπιση Συντάγματος που διασφάλιζε τις αρμοδιότητες του αντιπροσωπευτικού νομοθετικού οργάνου, της Βουλής, και εξόπλιζε τους αντιπροσώπους, δηλαδή τα μέλη των εκλεγμένων αντιπροσωπευτικών οργάνων, με «*ελεύθερη*» εντολή *διαχείρισης και ερμηνείας* της πολιτικής τους βούλησης. Πρόκειται για την *εντολή* προς τους εκλεγμένους αντιπροσώπους, *αυτοί* και μόνο να διαμορφώνουν εν ονόματι όλων τις βασικές εξουσιαστικές επιλογές, στην αρχή με σύμπραξη του περιορισμένου πια μονάρχη, μετά, όταν η μοναρχία έγινε βασιλευόμενη ή και προεδρευόμενη Δημοκρατία, *ως οι μόνοι ενσαρκωτές της λαϊκής κυριαρχίας*.
- γ) Στο αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα που διαδέχτηκε τη μοναρχία, η πολιτική λειτουργία του πολίτη ουσιαστικά *αρχίζει και τελειώνει* με την άσκηση του εκλογικού του δικαιώματος, που κι αυτό άλλωστε πέρασε από πολλές περιπέτειες για να γίνει κτήμα όλων. Μετά την εκλογή της Βουλής και ως τις επόμενες εκλογές, η πολιτική *περνά αποκλειστικά στα χέρια*

των εκλεγέντων αντιπροσώπων. Αυτοί και μόνο πια νομοθετούν, ελέγχουν, εκλέγουν και στηρίζουν την εκάστοτε Κυβέρνηση. Στο αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα επομένως, που λειτούργησε ως απάντηση της ιστορίας στη Μοναρχία και στο οποίο οδήγησε το αντιμοναρχικό κίνημα στην Ευρώπη, το μόνο ή πάντως το κύριο πεδίο συνάντησης και συλλειτουργίας εξουσίας και κοινωνίας ήταν η εκλογική διαδικασία.

δ) Κατά τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού συστήματος έγινε γρήγορα συνειδητό ότι το σύστημα αυτό αναδείκνυε *λιγότερη νομιμοποιητική ικανότητα* από αυτήν που αξίωνε η εν τω μεταξύ εξελισσόμενη δημοκρατική συνείδηση στην κοινωνία, λαμβανομένου μάλιστα υπόψη και του ολιγαρχικού χαρακτήρα του αμιγούς αντιπροσωπευτικού συστήματος, αφού το εκλογικό δικαίωμα δεν το είχαν καν όλοι.

ε) Παρ' όλα αυτά το αμιγές, αντιπροσωπευτικό σύστημα *δεν είναι ιστορικά επιτρεπτό να υποτιμηθεί*. Μετά την πτώση της απόλυτης μοναρχίας στην Ευρώπη, η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, δηλαδή η καθαρά πολιτευματική της σύλληψη, *ήταν πράγματι το μεγάλο επίτευγμα της πολιτικοποίησης των λαών*. Ήταν *μία πρώτη* θεαματική, για την εποχή εκείνη, *αποθέωση της λαϊκής κυριαρχίας*, ένα πρώτο *μνημείο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού*.

17. Οι προηγούμενοι ιστορικοί υπαινιγμοί παραπέμπουν στο γεγονός ότι η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία μέσα στην ιστορική της εξέλιξη ανέδει-

ξε μια όλο και περισσότερο ορατή δημοκρατική ανεπάρκεια. Το αντιπροσωπευτικό σύστημα μέσα από την ολιγαρχική δυναμική που ανέπτυξε, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια σταδιακή *αυτονόμηση της – εκλογικά ασφαλώς νομιμοποιημένης – κρατικής εξουσίας*, με επακόλουθο τη σταδιακή *αποστασιοποίηση* του λαού από την πολιτική.

18. Η αποστασιοποίηση του λαού από την πολιτική, που προκλήθηκε – μεταξύ άλλων και – από τη δημοκρατική, δηλαδή τη *νομιμοποιητική ανεπάρκεια* της αμιγούς αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, είναι και το *βαθύτερο και εμφανέστερο αίτιο της κρίσης της*. Η *αυτονόμηση* του πεδίου όπου συντελείται η πολιτική αντιπροσώπευση έναντι των αντιπροσωπευόμενων πολιτών οδήγησε σε *εκφυλιστικά φαινόμενα*. Αναφέρω κατά τρόπο υπαινικτικό ενδεικτικά τα εξής:

α) Η *επαγγελματικοποίηση* και συνακόλουθα η *ιδιωτικοποίηση* της πολιτικής και οι αυταρχικές εσωκομματικές δομές καθιστούν την πολιτική κάτι που αρκετές φορές μοιάζει με *απόκρυφη* διαδικασία που δεν αφήνει πολλά περιθώρια ελεύθερης διαμόρφωσης της πολιτικής βούλησης του πολίτη.

β) Ο *ολιγοκομματισμός* σχετικοποιεί τη δυνατότητα έκφρασης της πραγματικής και διαφοροποιημένης πολιτικής βούλησης κάθε πολίτη, χωρίς το έλλειμμα αυτό να αντισταθμίζεται τουλάχιστον με σαφείς δημοκρατικές εσωκομματικές διαδικασίες. Αντιθέτως μάλιστα, οι διαδικασίες αυτές συνήθως επιβεβαιώνουν τις

αποφάσεις της εκάστοτε ηγεσίας η οποία επιχειρεί να δημιουργεί *ψευδαίσθηση δημοκρατικότητας*.

- γ) Το ψηφοδέλτιο σπάνια εκφράζει την πολιτική *ταυτότητα του πολίτη*, αφού αυτό διαμορφώνεται ουσιαστικά εκτός του πεδίου της επιρροής του.
19. Όσα μόλις σημειώθηκαν, αλλά κυρίως η διεθνώς παρατηρούμενη *ηθική ανεπάρκεια*, δηλαδή οι επιλήψιμες στάσεις και πρακτικές προσώπων που εκφέρουν θεσμικό πολιτικό λόγο, είτε στη νομοθεσία, είτε στην εκτελεστική εξουσία, είτε στη δικαιοσύνη, οδήγησαν στη *βαθιά κρίση αξιοπιστίας* που υποβαθμίζει συνολικά την πολιτική στη συνείδηση του πολίτη.
20. Η *δημοκρατική ανεπάρκεια*, που συνοδεύτηκε και από κρούσματα ηθικής ανεπάρκειας και η συνακόλουθη *κρίση αξιοπιστίας* που πήγασε από το αμιγές αντιπροσωπευτικό σύστημα, δηλαδή από τη μονοδιάστατη αντίληψη περί Δημοκρατίας, δημιούργησε την *ιστορική ανάγκη μετασχηματισμού της*. Η *Δημοκρατία δεν ήταν πια βιώσιμη στην αμιγή αντιπροσωπευτική της διάσταση*. Έτσι αρχίζει μια νέα εξέλιξη:
- α) Σε μια πρώτη φάση γίνεται συνειδητό τόσο στη θεωρία όσο και στην πρακτική πολιτική ζωή ότι το νομιμοποιητικό αποτέλεσμα που δικαιολογεί τη χρήση του όρου «Δημοκρατία» δεν προκύπτει μόνο από το *υπέρμετρα αυτονομημένο επίπεδο* της αντιπροσωπευτικότητας. Στο πεδίο αυτό κυριαρχεί ο πολιτικός επαγγελ-

ματισμός ο οποίος *κρατά τη διαδικασία λήψης των αποφάσεων μακριά από την κοινωνία.*

β) Η ίδια η νομιμοποιητική ανάγκη της Δημοκρατίας, ιδίως η συνειδητοποίηση αυτής της ανάγκης από τους πολίτες, οδηγεί στην αναζήτηση και την επικράτηση *μορφών άμεσης συμμετοχής του λαού*, δηλαδή των πολιτών, είτε ατομικά είτε ως μελών μιας κοινωνικής ομάδας, στις διαδικασίες λήψης απόφασης. Η ιδιότητα του *πολίτη-εκλογέα* παραμένει μεν πρωταρχική, καθίσταται όμως *ανεπαρκής.*

21. Απέναντι σ' αυτή την εξέλιξη δεν θα μπορούσαν να μείνουν και δεν έμειναν *αδιάφορα τα Συντάγματα* που ανήκουν στο χώρο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού. Με διαφορετικές μεταξύ τους αλλά και στην εξέλιξή τους διατυπώσεις και ιεραρχήσεις, αναλόγως και των *εθνικών ιδιαιτεροτήτων των κρατών*, τα Συντάγματα ανταποκρίθηκαν στις νέες ιστορικές ανάγκες και στις νέες αξιώσεις που γεννήθηκαν απέναντι στην ποιότητα νομιμοποίησης που απαιτεί η Δημοκρατία. Θέσπισαν ή και δέχτηκαν ιστορικά δημιουργημένες διαδικασίες με τις οποίες ο *πολίτης-εκλογέας προάγεται σε μόνιμο διαμορφωτικό παράγοντα της πολιτικής* πολύ πέραν της ως τότε μόνης πολιτικής του λειτουργίας ως μέλους του εκλογικού σώματος, δηλαδή προάγεται σε *πολιτικό-πολίτη.*
22. Ένα ενδιάμεσο συμπέρασμα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Η αντιπροσωπευτική Δημοκρατία *στην αμιγή της μορφή* δύει. Και ανατέλλει μια αντιπροσωπευτική Δημοκρατία η οποία στηρίζε-

ται και στην *άμεση συμμετοχή του πολίτη*. Έτσι γεννιέται η *δεύτερη διάσταση* της Δημοκρατίας, που περιλαμβάνει στο νόημά της και την *καθημερινή κατάρτησή της από τον πολίτη*, δηλαδή από το λαό και την κοινωνία. Ο ιστορικός αυτός μετασχηματισμός της αμιγούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με έντονα θεσμικά στοιχεία άμεσης και συνεχούς συμμετοχής προάγει το πεδίο της κοινωνικής οργάνωσης και αυτονομίας σε συμπρωταγωνιστή του πολιτικού του γίγνεσθαι. Η στεγανή διάκριση εξουσίας και κοινωνίας ανήκει πια, τόσο σε πολιτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, στο παρελθόν.

23. Από τις μορφές άμεσης συμμετοχής σε πολιτικό-θεσμικό επίπεδο αναφέρω ενδεικτικά δύο: Πρώτον, το θεσμό του *Δημοψηφίσματος* και δεύτερον το θεσμό του πολιτικού κόμματος.

24. Σταματώ για λίγο στο θεσμό του *πολιτικού κόμματος*.

α) Ο Heinrich Triepel παρουσίασε το 1928 με ενάργεια την πορεία του κομματικού θεσμού από την εποχή της μοναρχίας, που αποτελούσε ανεπιθύμητο, αλλά αναγκαίο κακό, ως τη σύγχρονη συνταγματική του κατοχύρωση. Βρισκόμαστε ήδη σε μια νέα εποχή. Τώρα τα κόμματα δεν αγωνίζονται για τη διεκδίκηση του θεσμικού τους ρόλου στη Δημοκρατία, αλλά καθορίζουν ουσιαστικά τη λειτουργία της Δημοκρατίας. Σήμερα το πρόβλημα είναι η οριοθέτηση της Δημοκρατίας απέναντι στη συχνά υπερβολική ισχύ του πολιτικού κόμματος και η

- προστασία* της από τον κομματικό γιγαντισμό.
- β) Η ανάπτυξη του θεσμού του πολιτικού κόμματος ως συστατικού στοιχείου λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας προάγει τον *πολίτη* σε *εκλογή* που μετέχει στην πολιτική και στο μεταξύ της διεξαγωγής δύο εκλογών διάστημα, δηλαδή στον *πολιτικό-πολίτη*, που επηρεάζει τα αντιπροσωπευτικά όργανα, *υπό τον όρο βέβαια* ότι η εσωκομματική οργάνωση είναι δημοκρατική και όχι μόνο δημοκρατικοφανής, δηλαδή ότι ο *μηχανισμός του κόμματος* τον *σέβεται* ως μέλος. Στο σημείο αυτό η εικόνα δεν είναι, γενικά, θετική.
25. Η άμεση συμμετοχή του πολίτη στην πολιτική, ως λειτουργία της Δημοκρατίας, διαμόρφωσε μια *πλούσια τυπολογία* στον σύγχρονο ευρωπαϊκό – και όχι μόνο – συνταγματικό πολιτισμό. Κι εδώ αρκούν κάποιες υπαινικτικές αναφορές:
- α) Το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα *συμμετοχής* στην οικονομική, την κοινωνική και την πολιτική ζωή.
- β) Η συνταγματικά κατοχυρωμένη *συλλογική αυτονομία*, η *συνδικαλιστική ελευθερία*, το *δικαίωμα για απεργία* κ.ο.κ.
- γ) Η συνταγματική κατοχύρωση της *τοπικής αυτοδιοίκησης*.
- δ) Η συνταγματική κατοχύρωση της πλήρους *αυτοδιοίκησης των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων* κ.ο.κ.
26. Εκτός από αυτούς τους θεσμούς άμεσης συμμετοχής, συμβαίνει επίσης κάτι πολύ σημαντικό

που δεν τονίζεται επαρκώς: Πρόκειται για τον εμπλουτισμό της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας με μια εξαιρετικά κρίσιμη, θα έλεγα αποφασιστική και θεσμικά κατοχυρωμένη, δυνατότητα ατομικής και συλλογικής συμμετοχής του πολίτη. Πρόκειται για την υπέρβαση του αμιγούς φιλελευθερισμού στη φιλοσοφική αντίληψη περί θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εξηγούμαι:

- α) Οι ελευθερίες που προστατεύονται από τα θεμελιώδη δικαιώματα δεν αποτελούν πια μόνο αυτοσκοπό. Το νόημα, άρα και η ερμηνεία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχουν ιστορικά εξελιχθεί. Δεν συνιστούν μόνο άμυνα του πολίτη απέναντι στην κρατική ή και την κοινωνική εξουσία. Είναι πια και εργαλείο στα χέρια του πολίτη για άσκηση πολιτικής επιρροής, για τη συμμετοχή του στις παντός είδους πολιτικές διαδικασίες.
 - β) Πιο απλά: τα θεμελιώδη δικαιώματα γίνονται έπαλξη σύμπραξης του πολίτη στη διαμόρφωση των δημοσίων πραγμάτων. Η άσκησή τους είναι, όπως τόνισα και προηγουμένως, νομιμοποιητική της δημοκρατικής λειτουργίας της Πολιτείας. Το θεμελιώδες συνταγματικό δικαίωμα γίνεται και θεμελιώδες συνταγματικό λειτουργήμα. Αυτή η παραδοχή τόσο στη θεωρία όσο και στη νομολογία σηματοδοτεί νέα εποχή για την περί Δημοκρατίας αντίληψη.
27. Και πάλι ένα ενδιαμέσο συμπέρασμα: Η συναρπαστική μετάβαση από την αμιγή αντιπροσωπευτική Δημοκρατία στον εμπλουτισμό της με

θεσμούς άμεσης συμμετοχής θα μπορούσε να γραφτεί ως μια ιστορία που αρχίζει με τον *υπήκοο*, περνάει στον *πολίτη-εκλογέα* της αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας για να φτάσει στον *πολιτικό πολίτη*, που σημαίνει τον πολίτη που διεκδικεί την ενεργό *πολιτική του συμμετοχή*, τελικά στον *homo politicus*. Έτσι αναδύεται μια Δημοκρατία που εμπλουτίζεται με μια δεύτερη διάσταση, εκείνη που την προάγει σε αξίωση και καθημερινή κατάκτηση του πολίτη. Είναι η μορφή της συμμετοχικής Δημοκρατίας. Ο όρος *homo politicus* όμως ανοίγει το δρόμο για το επόμενο, δεύτερο ερώτημα που είχα θέσει και αφορά το νόημα της πολιτικής.

Ε΄

Για τον πολιτικό λόγο

28. Όπως η προσέγγιση της έννοιας «Δημοκρατία», έτσι ακριβώς και η έννοια της πολιτικής είναι θέμα αχανές. Και εδώ επιλέγω μία και μόνο εκδοχή της. Εκείνη που μου επιτρέπει να δημιουργήσω τις γνωστικές προϋποθέσεις για να πλησιάσω το θέμα μου, *τη σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου*.
29. Δεν υπάρχει έννοια που να έχει παραποιηθεί και να έχει μειωθεί τελικά, δηλαδή να έχει προδοθεί ως προς το αρχέγονο νόημά της όσο η έννοια της πολιτικής, και μάλιστα τόσο από την επιστήμη όσο και από την πρακτική. Έχει «αξιοποιηθεί» τόσο από τη θεωρία της ειρήνης, όσο και από τη θεωρία του πολέμου, τόσο από τη θεωρία ανταρτικών όσο και από τη θεωρία δημοκρατικών καθεστώτων, τόσο από τη θεωρία των αξιών όσο και από τη θεωρία της αγοράς. Γι' αυτό, αλλά και λόγω της ιστορίας της και της σημασίας της, επιβάλλεται, κατά την προσέγγισή της, συνείδηση πνευματικής και ειδικότερα ερμηνευτικής ευθύνης. Όποιος άλλωστε σκύψει πάνω από τη δόκιμη βιβλιογραφία περί πολιτικής, τόσο στη φιλοσοφία όσο και στις κοινωνικές επιστήμες, θα διαπιστώσει ότι η ιστορία του νοήματος της πολιτικής θα μπορούσε

να γραφτεί και ως *ιστορία της παγκόσμιας φιλοσοφίας και αντιστρόφως*.

30. Αυτός ο σεβασμός, για τον οποίο μόλις μίλησα, μου επιβάλλει να αποσαφηνίσω τα όρια και τον απολύτως συγκεκριμένο σκοπό της προσέγγισής μου. Δεν υπεισέρχομαι στις πλούσιες νοηματικές αναλύσεις που αναπτύχθηκαν για την έννοια της πολιτικής από τον Αριστοτέλη ως τον Hegel και τον Marx, από τον Marx στον Carl Schmitt και από τον Carl Schmitt στον Jürgen Habermas, αλλά περιορίζομαι στην αξιοποίηση μιας εννοιολογικής πλευράς της πολιτικής, που θεωρώ αναγκαία για την προσέγγιση της σχέσης *Πολιτικής και Δημοκρατίας*.
31. Για την έννοια της *πολιτικής* νομίζω πως είναι κρίσιμη η επισήμανση της *κοινής* νοηματικής της ρίζας με τις έννοιες *πόλη*, *πολιτεία* και *πολίτης*.
- α) Η συνάρτηση αυτή, και αν ακόμη είχε μείνει στην αριστοτελική της διατύπωση, αποτελούσε δηλαδή σήμερα ιστορικό παρελθόν, θα είχε μέγιστο ασφαλώς φιλοσοφικό και γενικότερα θεωρητικό ενδιαφέρον. Η συνάρτηση όμως αυτή, δεν αποτελεί μόνο κεφάλαιο της ιστορίας της φιλοσοφίας της Πολιτείας *αλλά επιβιώνει και σήμερα* και νοηματοδοτεί τη σύλληψη της λειτουργίας του πολιτικού φαινομένου στο πλαίσιο κάθε πολιτειακού ή συμπολιτειακού μορφώματος.
- β) Τόσο η *πόλη* όσο και η *Πολιτεία* είναι έννοιες που ως περιεχόμενο έχουν την εν κοινωνία και κατά δίκαιον συμβίωση ενός συνόλου

ανθρώπων. Η έννοια του *πολίτη* εκφράζει θεσμικά την αναγνώριση της φύσης του ανθρώπου ως *όντος πολιτικού* και το συνακόλουθο ρόλο του στο πλαίσιο της Πολιτείας. Η *πολιτική* είναι η *λειτουργία* και η *δυναμική* της σχέσης Πολιτείας και πολίτη. *Δημοκρατική Πολιτεία* είναι η Πολιτεία, η οποία, στο πλαίσιο του νομτικού σχήματος που μόλις επιχείρησα, αποδέχεται ως μόνη νομιμοποιημένη, δηλαδή *έγκυρη εξουσία*, εκείνη που προκύπτει από τη *δημοκρατική πολιτική*, από την πολιτική δηλαδή που ανάγεται στον *πολίτη*, τελικά από τη δημοκρατική λειτουργία της Πολιτείας.

32. Βασισμένος στον προηγούμενο συλλογισμό ξεκινώ από την *πολιτική* ως διαδικασία που *ιστορικά* μεν γεννά την εξουσία, *διαδικαστικά* δε την οργανώνει και την εκφράζει με λόγο.

α) Αν Δημοκρατία σημαίνει *πολιτική νομιμοποίηση* των πολιτειακών αποφάσεων, είτε έμμεσα, δηλαδή μέσα από αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, τα μέλη των οποίων εκλέγουν οι πολίτες, είτε άμεσα, δηλαδή με μορφές ατομικής ή συλλογικής συμμετοχής των πολιτών, τότε, για το θέμα μας, κρατώ εκείνη την πτυχή της έννοιας της πολιτικής, που μπορεί να οριστεί ως *η συνολική λειτουργία της Δημοκρατίας*.

β) Η *πολιτική μετουσιώνει τους θεσμούς από αφηρημένη συνταγματική ρύθμιση σε πραγματικότητα*, συναιρεί δηλαδή την *ιδέα της Δημοκρατίας* με την *ιστορική της πραγμάτωση σε αδιαίρετη ενότητα*. Αν αυτό είναι σωστό ή τουλάχιστο υπο-

στηρίξιμο, τότε η χρήση του όρου *πολιτική*, όπως προτείνεται εδώ, είναι νοητή *μόνο ως περιεχόμενο της δημοκρατικής λειτουργίας*. Διερωτώμαι δηλαδή μήπως ήρθε πια η ώρα οι αντιδημοκρατικές διαδικασίες να *μη θεωρούνται άξιες* για το χαρακτηρισμό τους ως πολιτικών διαδικασιών; Μήπως ήρθε η στιγμή, τόσο ο πολιτικός όσο και ο επιστημονικός λόγος να *επιχειρήσουν την κάθαρση της έννοιας της πολιτικής* για τη χρήση της στο πλαίσιο του αξιακού συστήματος του ευρωπαϊκού θεσμικού πολιτισμού;

33. Όσα εξέθεσα μόλις, είναι – αν είναι – ευρήματα του *καθαρού Λόγου*, διατυπωμένα κατ' ανάγκην *αξιωματικά*. Η αποκλειστικότητα του καθαρού Λόγου εμπεριέχει, για όσους δεν είναι εθισμένοι στην αφηρημένη σκέψη, *δύο κινδύνους*. Ο ένας είναι ο κίνδυνος της *τυποποίησης* και ο άλλος της *εξιδανίκευσης*. Ως *τυποποίηση* εννοώ τη *σχηματική κατάταξη μιας ύλης* με βάση γενικά και απόλυτα χαρακτηριστικά, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι μεικτές μορφές που προσλαμβάνει αυτή η ύλη, δηλαδή η πραγματικότητα. Ως *εξιδανίκευση* εννοώ ένα είδος τυποποίησης που συνοδεύεται από την *a priori* αναγνώριση της απόλυτης ποιότητάς της. Τόσο η τυποποίηση όσο και η εξιδανίκευση καθιστούν την αλήθεια *δυσαναγνώστη*. Γι' αυτό και είναι αναγκαίο να επιχειρήσω *απομυθοποίηση* και προς τις δύο κατευθύνσεις. Δεν θα αναιρέσω τα ευρήματα του καθαρού Λόγου, απλά θα τα εντάξω στη συγκεκριμένη ιστορική πραγ-

ματικότητα. Επιθυμώ να περάσω από τις αφηρημένες έννοιες στην ιστορικότητά τους, να ελέγξω *τα ευρήματα του καθαρού Λόγου με εκείνα του πρακτικού Λόγου.*

34. Ξεκινώ από την απομυθοποίηση της *τυποποίησης της πολιτικής διαδικασίας* ως εκείνης της έκφανσης του πολιτικού λόγου που με ενδιαφέρει. Έτσι περιορίζομαι σε δύο σύντομες επισημάνσεις: Η ύπαρξη μιας τάχα *γενικής βούλησης του λαού*, που η δημοκρατία καλείται διαδικαστικά να συναγάγει και να διατυπώσει, δεν είναι *νοητή ακριβώς διότι είναι ανύπαρκτη*. Ο λαός εν λειτουργία έχει υπόσταση και υπόκειται στη νομοτέλεια της κοινωνίας. Νοητή δεν είναι μόνο η διαδικασία αναζήτησης συμβιβασμού μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων. Αναφέρομαι στη *volonté générale*, όπως τη φαντάστηκε στη *δημοκρατικοφανή του* θεωρία ο Ρουσσώ.

35. Πιο επικίνδυνη από την τυποποίηση στην οποία οδηγεί η αποκλειστικότητα του καθαρού Λόγου, μοιάζει να είναι η *εξιδανίκευση* στην οποία ο ίδιος οδηγεί. Κι εδώ μένει έξω από το γνωστικό πεδίο η ιστορική πραγμάτωση. Η ενότητα νοήματος και ενέργειας διασπάται. Επιχειρώ, γι' αυτό να δώσω με λίγα λόγια κάποια εναύσματα για την *απομυθοποίηση* μιας πιθανής *εξιδανίκευσης*.

α) Εισαγωγικά παρατηρώ τα εξής: Η Δημοκρατία, ως διαδικασία αναζήτησης και οργάνωσης *συμβιβασμών* μεταξύ των αντιθέσεων μέσα στην *κοινωνία της πολιτικής διαφορετικότητας*, προϋποθέτει – σε πρώτο στάδιο – τη *διαμόρφω-*

ση και την αποτύπωση των διαφορετικών πολιτικών εκδοχών, είτε σε επίπεδο αντιπροσωπευτικής λειτουργίας είτε σε επίπεδο κοινωνίας είτε στο επίπεδο του πολίτη. Άρα ζητούμενο είναι οι όροι *έγκυρης έκφρασης* της πολιτικής διαφορετικότητας. Η εγκυρότητα της πολιτικής βούλησης, δηλαδή για να είναι η πολιτική βούληση αυτό που λέγεται, *πρέπει να είναι ελεύθερη*. Στη Δημοκρατία η μη ελεύθερη βούληση πολιτευματικά *δεν συνιστά καν κρίσιμη πολιτική βούληση*. Η παραγωγή της είναι αθέμιτη και η εγκυρότητά της ανύπαρκτη. Εδώ πρέπει να εντοπιστεί μια σοβαρή παθολογία της σύγχρονης δημοκρατικής διαδικασίας.

✓ Το φαινόμενο της *εμπορίας των ειδήσεων* από τους παράγοντες του αποπροσανατολισμού, οι οποίοι, με την πολλαπλασιαστική δυνατότητα και την αυξημένη βαρύτητα που αποκτούν από τη σύγχρονη τεχνική της επικοινωνίας, περιορίζουν την ορατότητα προσώπων, γεγονότων και πραγμάτων, των οποίων όμως η γνώση είναι προϋπόθεση για τη διαμόρφωση της σχετικής πολιτικής βούλησης.

✓ Και για να ειπωθούν τα πράγματα χωρίς επιστημονικοφανείς ευπρεπισμούς πρέπει να τονιστεί απερίφραστα τούτο: Τα γεγονότα, ο εκφερόμενος πολιτικός λόγος, το πρόσωπο που εκπροσωπεί έναν πολιτικό θεσμό, συνήθως, *δεν είναι αυτό που πράγματι είναι* αλλά αυτό που θέλουν να εμφανίσουν οι ισχυροί των ΜΜΕ *ότι είναι*. Διαπραγματεύσιμη δεν είναι μόνο η α-

ξιολόγηση, η πολιτική τοποθέτηση, η πολιτική στήριξη *αλλά και το ίδιο το πρόσωπο, το γεγονός, ο εκφωνηθείς λόγος.*

✓ Η έννοια τού διά γυμνού οφθαλμού ορατού αντικειμένου δεν υφίσταται πλέον, διότι και αυτό φτάνει στον πολίτη-θεατή όπως το παραποιεί ο μηχανισμός.

✓ Έτσι βρισκόμαστε μπροστά σε κάτι εννοιολογικά βαθύτατα αντιφατικό, στο κυρίαρχο πια φαινόμενο της «ψευδούς αλήθειας», που κατασκευάζεται με όποιο περιεχόμενο παραγγελλεί. Στα επίπεδα των ψευδών αληθειών το κόστος παραγωγής τους δεν παίζει κανένα ρόλο.

β) Υπενθυμίζω επίσης την παρατήρηση που ήδη έκανα για τον *απόκρυφο* χαρακτήρα που πολλές φορές αποκτά η σύγχρονη πολιτική. Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε την πολιτική σε *δημόσια πολιτική*, που περιλαμβάνει τα ανακοινώσιμα και εμφανίσιμα, και την *ιδιωτική πολιτική*, που περιλαμβάνει όσα αποκαλύπτουν τον επαγγελματικό, πολλές φορές και κερδοσκοπικό της χαρακτήρα. Στη διάκριση αυτή θα ήθελα να σταθώ για λίγο.

✓ Φορείς των πολιτικών λειτουργημάτων είναι συγκεκριμένοι άνθρωποι, και ανάλογα με το βαθμό ωριμότητας ή ανωριμότητάς τους αντέχουν ή δεν αντέχουν στη διάκριση μεταξύ πολιτικής δεοντολογίας και ιδιωτικού κινήτρου. Η διαφωνία ή η συμμαχία, ο έπαινος ή ο ψόγος και η κριτική είναι οι περιοχές όπου μέσα στον άνθρωπο *συγκρούεται ο ιδιώτης με το φορέα του*

λειτουργήματος. Και τότε η μόνη νόμιμη μορφή πολιτικής, η δημόσια πολιτική (γνωρίζω πως πρόκειται για πλεονασμό) μεταβάλλεται σε ιδιωτική πολιτική (γνωρίζω πως πρόκειται για αντίφαση).

✓ Ο άνθρωπος κάνει τον *ιδιωτικό του πόλεμο* ή συνάπτει τις *ιδιωτικές του φιλίες*, χρησιμοποιώντας το *σχήμα της πολιτικής* ως κάλυψή του.

✓ Ο πολιτικός *συκοφάντης* (νομίζει πως) βρίσκει τον τρόπο να επιδίδεται στην απόλαυσή του, διεκδικώντας ταυτόχρονα την *κοινωνική επιδοκιμασία* που οφείλεται στην εκπλήρωση μιας «πολιτικής υποχρέωσης». Το ίδιο συμβαίνει με την κριτική, τον έπαινο ή τον ψόγο.

✓ Η Δημοκρατία είναι κατεξοχήν το πολίτευμα το οποίο προϋποθέτει ανθρώπους, που να *υπερνικούν την τάση να κάνουν την πολιτική όργανο ιδιωτικής συμπεριφοράς*. Το ιδιωτικό πάθος ως κίνητρο δημόσιας συμπεριφοράς παραμορφώνει τους θεσμούς και το πολίτευμα, γιατί αφήνει τις παρορμήσεις και τα ιδιωτικά κίνητρα να καθορίζουν τις διαδικασίες και τις λειτουργίες της κοινωνικής και της πολιτειακής ζωής. Φτάνουμε τότε σε αυτό που λέμε κατάχρηση εξουσίας. Η *πληροφόρηση* και η *γνώση* αποτελούν την *κύρια άμυνα* του πολίτη κατά της απόκρυφης, κατά της ιδιωτικής πολιτικής.

γ) Τέλος, μνημονεύω απλά το γεγονός ότι η *μεταφορά σημαντικών τομέων της εθνικής διακυβέρνησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση* στενεύει το φάσμα των θεμάτων στα οποία τα πολιτικά κόμ-

ματα μπορούν να αρθρώσουν και να προβάλουν τη διαφορετικότητα, με εξαίρεση τα αριστέρα.

36. Ως το σημείο αυτό των συλλογιστικών μου βημάτων οι αναφορές στην πληροφόρηση και τη γνώση βοήθησαν να κατανοήσουμε το θέμα της κρίσης της πολιτικής. Υπάρχει και μία άλλη σημασία που αποκτά η πληροφόρηση και η γνώση στην πολιτική ως λειτουργία της Δημοκρατίας *η οποία δεν ανάγεται στα φαινόμενα της παρακμής*. Προκύπτει για τη σημασία της πληροφόρησης και της γνώσης στην πολιτική, νοούμενη πάντοτε ως διαδικασία της *σύγχρονης* Δημοκρατίας. Αναφέρομαι στο γεγονός ότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μια βαθιά μεταβολή των όρων και των δεδομένων της κοινωνικής συμβίωσης, άρα και των όρων λειτουργίας της πολιτικής ως περιεχομένου της Δημοκρατίας. Εξηγούμαι:

- α) Ο άνθρωπος, οι κοινωνίες αλλά και ο κόσμος στην ολότητά του βρίσκονται *μπροστά σε νέες προϋποθέσεις αντιμετώπισης των μεγάλων προβλημάτων*, είτε αυτά λέγονται «προστασία του περιβάλλοντος» ή «δημόσια υγεία» ή «παιδεία» ή «οικονομική πολιτική» ή κίνδυνος της επιστημονικής παρέμβασης στη ζωή, την προσωπικότητα και την ταυτότητα του ανθρώπου ή – για να μην παραλείψω κι αυτό – «παγκοσμιοποίηση» και τα όσα αυτή συνεπάγεται. Η αντιμετώπισή τους, η *τοποθέτηση του* πολίτη απέναντι σ' αυτά, και τελικά η *διαμόρφωση της α-*

ντίστοιχης πολιτικής βούλησης προϋποθέτει τη δυνατότητα γνώσης τους.

- β) Έτσι, η έγκυρα θεμελιωμένη πληροφόρηση, τελικά η *επιστημονική γνώση*, και σε τελευταία ανάλυση ο *επιστημονικός λόγος*, γίνεται όλο και περισσότερο βασική *πραγματική προϋπόθεση διαμόρφωσης της ελεύθερης πολιτικής βούλησης*. Αυτό δεν ισχύει μόνο στο *επίπεδο του πολίτη* που θέλει να καθορίσει την πολιτική του στάση αλλά και στη *λειτουργία των πολιτικών κομμάτων* που εκφράζουν ευρύτερες κοινωνικές τάσεις, στη *λειτουργία του νομοθέτη* και στη *λειτουργία του κυβερνήτη*.
- γ) Έτσι, στη σύγχρονη Πολιτεία η Δημοκρατία όλο και πιο πολύ αντιμετωπίζει στιγμές όπου η πολιτική ελευθερία, δηλαδή ο *πολιτικός λόγος*, είτε δεν μπορεί να αρθρωθεί λόγω έλλειψης *επιστημονικής γνώσης των θεσμικών του φορέων* είτε δεν συμβιβάζεται με τα ευρήματα της *επιστημονικής έρευνας*, δηλαδή με τον *επιστημονικό λόγο*. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα αν και σε ποιο βαθμό η πολιτική επιλογή στη σύγχρονη Δημοκρατία *θεμελιώνεται μόνο από την πολιτική της νομιμοποίησης ή μήπως όλο και περισσότερο και από την επιστημονική θεμελίωση του περιεχομένου της*.

ΣΤ΄

Για τον επιστημονικό λόγο

37. Πριν προσεγγίσουμε το καταληκτικό ερώτημα που έθεσα, δηλαδή τη *σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία*, εκκρεμεί μια σύντομη αναφορά στο πώς εννοώ τον *επιστημονικό λόγο*. Για *ποιον* επιστημονικό λόγο και για *ποιον* τον επιστημονικό λόγο μιλάμε; *Πότε* ένας λόγος είναι επιστημονικός;
38. Η συζήτηση για την ιστορία της έννοιας *επιστήμη* είναι παλαιότερη από την ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Οι ορισμοί διαδέχονταν ο ένας τον άλλο και η ιστορία της σχέσης μεταξύ *επιστήμης* και *φιλοσοφίας*, όπως ξεκίνησε ως ταυτοσημία στην αρχαιότητα και στη συνέχεια εξελίχθηκε στην εξειδίκευση της γνωστικής διαδικασίας (πολλαπλότητα ειδικών επιστημών), και γνωστή είναι και δεν μπορεί να αναπτυχθεί στο πλαίσιο αυτών των ελεύθερων και επιλεκτικών στοχασμών. Ούτε η *διάκριση των επιστημών* σε θετικές και ανθρωπιστικές ενδιαφέρει, αφού σημείο αναφοράς μου είναι ο επιστημονικός λόγος *στην καθολικότητα του νοήματός του*. Έτσι, περιορίζομαι στη διατύπωση, και μάλιστα κατ' ανάγκην αξιωματικά, των σχετικών θέσεών μου, που φυσικά εί-

ναι, όπως άλλωστε όλο το κείμενο, επικίνδυνα εκτεθειμένο στην κρίση των ειδικότερων. Έτσι:

α) Ως *επιστήμη* (*scientia*) εννοώ κάθε γνωστική διαδικασία που οργανώνει τη σκέψη στη βάση μιας *μεθόδου* βασισμένης στο *επιχείρημα* και την *αιτιολόγηση*, με στόχο τη *θεμελίωση* μιας διάγνωσης (εκδοχής) της αλήθειας στο πλαίσιο των *γνωστικών ορίων* του ανθρώπου. Κρίσιμη παραμένει εδώ η αρχέγονη οριοθέτηση της Επιστήμης, αφενός έναντι της απλής *άποψης* (δόξα, *opinio*), αφετέρου έναντι της *Τέχνης* ως ελεύθερης δημιουργίας του ανθρώπου που εμπίπτει στη νομοτέλεια της αισθητικής. Σ' αυτή την αντίληψη περί επιστήμης – αυτό νομίζω γίνεται σαφές – *δεν έχει καμία θέση η μεταφυσική* ή ό,τι υποκρύπτει ή προϋποθέτει η μεταφυσική.

β) Η προφορική, η γραπτή ή και η έμπρακτη έκφραση μιας επιστημονικής διάγνωσης, δηλαδή ο *επιστημονικός λόγος*, απέκτησε στην ιστορία των ανθρώπινων κοινωνιών μια ιδιαίτερη *εγκυρότητα*, και του αναγνωρίζεται το *μαχητό* τεκμήριο της εγγύτερης προσέγγισης της αλήθειας. Η παραδοχή, *ότι το τεκμήριο της εγγύτερης προσέγγισης της αλήθειας είναι μαχητό*, προκύπτει τόσο *λογικά* όσο και *δεοντολογικά*. Λογικά προκύπτει τόσο από το ότι το επιστημονικό επιχείρημα επιδέχεται *αντεπιχείρημα* και η αιτιολόγηση την *ανατροπή* της. Δεοντολογικά προκύπτει εκ του ότι δεν υπάρχει κατ' ανάγκη μία και μόνη *ορθή επιστημονική διάγνωση*.

39. Από την καταληκτική παρατήρηση της προηγούμενης παραγράφου, ότι δηλαδή δεν υπάρχει πάντοτε κατ' ανάγκη μία και μόνη ορθή επιστημονική διάγνωση, προκύπτουν και οι εξής σκέψεις:

α) Ο επιστημονικός λόγος δεν μπορεί να διεκδικεί πάντα και σε κάθε περίπτωση απόλυτη ορθότητα όχι μόνο για όσους λόγους ανέφερα αλλά και διότι η διάγνωση της αλήθειας με απόλυτη ορθότητα υπερβαίνει τις γνωστικές δυνατότητες, τα γνωστικά όρια του ανθρώπου. Αρνούμαι δηλαδή το φαρισαϊκό λογιολατρισμό που, για να καλύψει την πνευματική του κενότητα κατασκεύασε τους μύθους περί απόλυτης εγκυρότητας, περί της από καθέδρας διδασκαλίας, περί της κρατούσας ή της πλέον έγκυρης άποψης, περί των απαγορευμένων απόψεων. Αρνούμαι δηλαδή, κάθε μορφή παραμόρφωσης της έννοιας του επιστημονικού λόγου που οργάνωναν και οργανώνουν οι λίγοι με την πολλή δύναμη και που γεννά την κρίση του επιστημονικού λόγου, πιο σωστά: την αναίρεσή του.

β) Τελικά, όποιος δέχεται τη δυνατότητα εκφοράς απολύτως ορθού επιστημονικού λόγου έχει διολισθήσει από το πεδίο της γνωστικής διαδικασίας, στο πεδίο της – συνήθως – απάνθρωπης μεταφυσικής. Βρίσκεται δηλαδή εκτός του νοηματικού πεδίου του επιστημονικού λόγου.

γ) Από την προηγούμενη σκέψη προκύπτει η δυνατότητα μιας καταρχήν πολλαπλότητας των επιστημονικών εκδοχών πάνω σε ένα και το αυτό επίμαχο θέμα. Η πολλαπλότητα αυτή – κι αυ-

τό είναι κρίσιμο – δεν συντρέχει κατ' ανάγκην μόνο σε μία χρονική στιγμή αλλά και διαχρονικά. Διαχρονικά σημαίνει ότι το νόημα μίας και της αυτής εκδοχής ενδέχεται να εξελιχθεί στο διάβα του χρόνου, να εξελιχθεί ή και να αναιρεθεί.

δ) Η εκδοχή για την αλήθεια τελεί επομένως σε μόνιμη ιστορική εξέλιξη και είναι γι' αυτό αλήθεια υπό προθεσμία. Η ορθότητα δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς την εξελικτικότητα του περιεχομένου της. Η αέναη ανα-νοηματοδότηση των βασικών αξιών είναι η μόνη μεγάλη εγγύηση της ελευθερίας του ανθρώπου.

40. Ο επιστημονικός λόγος – και αυτό είναι ένα δεύτερο κρίσιμο, κατά τη γνώμη μου, εννοιολογικό χαρακτηριστικό του – όταν δεν περιορίζεται στον εσωτερικό χώρο του ανθρώπου αλλά εκφέρεται είτε προφορικά είτε γραπτά είτε με ενέργειες δεν είναι ιδιωτικός λόγος. Από τη στιγμή που μέρος της κοινωνίας έχει πρόσβαση στον εκφερόμενο επιστημονικό λόγο, η εκφορά του έχει σε κάθε περίπτωση επιπτώσεις: άλλους βλάπτει, άλλους ωφελεί, άλλες επιλογές αποδυναμώνει, άλλες ισχυροποιεί. Ειδικότερα:

α) Οι συγκεκριμένοι άνθρωποι που εκφέρουν επιστημονικό λόγο, οι *επιστήμονες*, είναι ενταγμένοι μέσα στην κοινωνία. Μέσα όμως σε μια κοινωνία, με τις εσωτερικές της συγκρούσεις, με τις ιδεολογικές της αντιπαραθέσεις, με τον φιλοσοφικό της πλουραλισμό, δηλαδή μέσα σε μια κοινωνία που είναι «πολυκοινωνία». Αυτός που εκφέρει τον επιστημονικό λόγο, είναι ο ί-

διος μέρος της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης, βρίσκεται στη δική του κοινωνία μέσα στην πολυκοινωνία της Πολιτείας. Γι' αυτό τελικά είναι και μέρος της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης. Αυτό συμβαίνει είτε όταν ο εκφέρων τον επιστημονικό λόγο το ομολογεί είτε *σκόπιμα το αποσιωπά* είτε όταν από ανεπάρκεια το αγνοεί. Τελικά: η αξιολόγηση του επιστημονικού λόγου δεν μπορεί να ολοκληρωθεί χωρίς τη γνώση των *βασικών κοινωνικών και ιδεολογικών χαρακτηριστικών του ανθρώπου που τον εκφέρει*.

- β) Η αναγωγή του εκφερόμενου δημόσιου επιστημονικού λόγου στην ιδεολογική προέλευση ή στην κοινωνική ένταξη αυτού που τον εκφέρει δεν μειώνει την αξία του επιστημονικού λόγου *αλλά τον καθιστά αναγνώσιμο*. Η απόκρυψη των κοινωνικών και ιδεολογικών αναγωγών του εκφέροντος τον επιστημονικό λόγο τον καθιστά, αντίθετα, μη ορατό ή δυσανάγνωστο και πολλές φορές και επικίνδυνο. Τελικά, δεν υπάρχει πιο *ανέντιμη ακαδημαϊκή στάση* από εκείνη που *διεκδικεί πολιτική και κοινωνική ουδετερότητα* σε κρίσεις για τα μεγάλα αξιακά θέματα της ανθρωπίνης συμβίωσης.
41. Μια τρίτη εννοιολογική προϋπόθεση του επιστημονικού λόγου είναι ότι η εκφορά του είναι *ελεύθερη*, υποκείμενη μόνο στους αυτοπεριορισμούς που προκύπτουν *από την επιστημονική ευθύνη* που αισθάνεται ο επιστήμονας, δηλαδή από την επιστημονική *συνείδηση* αυτού που τον εκφέρει. Αν αυτό δεν συντρέχει, ο εκφερόμενος λό-

γος δεν είναι επιστημονικός. Η εγκυρότητα του επιστημονικού λόγου εδράζεται στην αποδοχή του ως τέτοιου από την επιστημονική κοινότητα και τελικά από την κοινωνία. Το γεγονός ότι αυτός που εκφέρει τον επιστημονικό λόγο είναι, όπως μόλις σημείωσα, ο ίδιος μέρος της ενδοκοινωνικής σύγκρουσης, δεν του στερεί τη δυνατότητα εκφοράς ελεύθερου λόγου. Η ελευθερία του επιστημονικού λόγου κινδυνεύει μόνο όταν η κοινωνική ένταξη του επιστήμονα αποκρύπτεται, οπότε κάθε προσπάθεια καθυπόταξής του σε συγκεκριμένα συμφέροντα δεν θα περιορίζεται από την προστατευτική λειτουργία της διαφάνειας.

42. Με τις λίγες υπαινικτικές σκέψεις που προηγήθηκαν προσπάθησα να μεταφέρω τον επιστημονικό λόγο από το πεδίο του μύθου στο πεδίο της ιστορίας, από τους μεταφυσικούς εκφυλισμούς στη γνωστική λειτουργία του ανθρώπου.

Z'

Έξι θέσεις για τη σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία

43. Συντρέχουν πια οι προϋποθέσεις μετά την τοποθέτησή μου απέναντι στο νόημα των εννοιών Λόγος, Δημοκρατία, πολιτικός λόγος και επιστημονικός λόγος να επιχειρήσω υπαινικτικά βέβαια τη δική μου προσέγγιση στο ερώτημα που έθεσα στον εαυτό μου: Ποια είναι η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία;
44. Με το ερώτημα το οποίο έθεσα στον εαυτό μου και που φυσικά ούτε νέο είναι, ούτε πρωτοτυπώ θέτοντάς το, βρίσκομαι στις ρίζες του πιο δραματικού ερωτήματος μπροστά στο οποίο βρίσκεται ο άνθρωπος, είτε ως άτομο είτε ως μέλος και εν ονόματι της Πολιτείας ως εννόμως οργανωμένης κοινωνίας: ποιο είναι το κριτήριο για τον καθορισμό της ορθής στάσης του ανθρώπου ή ποιο είναι το κριτήριο για τον καθορισμό της ορθής στάσης της Πολιτείας. Η Δημοκρατία ως έννοια δίνει βέβαια απάντηση στο τελευταίο από τα δύο ερωτήματα: ορθό και άρα εφαρμοστέο είναι αυτό που οι περισσότεροι κρίνουν ότι είναι ορθό και εφαρμοστέο. Εξ ορισμού λοιπόν προκύπτει η πρωταρχικότητα

του πολιτικού λόγου, αν – όπως έκανα – ταυτίσω την πολιτική με τη λειτουργία της Δημοκρατίας. Μήπως δηλαδή το ερώτημα που έθεσα στον εαυτό μου για τη σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου δεν τίθεται καν; Με τους στοχασμούς που ακολουθούν θέλω να εξηγήσου πώς κινήθηκε η σκέψη μου ώστε να θεωρώ το ερώτημα υπαρκτό και μονίμως επίκαιρο.

α) Η αναζήτηση του *ορθού* ξεκινά από τη στιγμή που έγινε *μόνιμο και αγωνιώδες ερώτημα του ανθρώπου*. Το ερώτημα για το τι πρέπει να πράξω και, ειδικότερα, ποιες αξίες οφείλουν να καθορίζουν την πράξη μου, αποτελεί πρόβλημα της *ηθικής φιλοσοφίας*. Εδώ βέβαια ενδιαφέρει η πιο συγκεκριμένη του μορφή, εκείνη δηλαδή που περιέχει το δίλημμα, αν κριτήριο του ορθού είναι η γνώση, δηλαδή η γνώμη των δυναμένων εγκαίρως να γνωρίζουν, αυτούς που ο Σωκράτης αποκαλεί «*επαίοντες*» ή η γνώμη των πολλών, η γνώμη του «*κόσμου*».

β) Χαρακτηριστικός, κατά τη γνώμη μου, είναι ο τρόπος που θέτει το ερώτημα σ' αυτή του την εκδοχή δηλαδή ως ζήτημα της *ηθικής φιλοσοφίας* ο Σωκράτης, καθώς στον πλατωνικό διάλογο με τον Κρίτωνα αντιμετωπίζει το δίλημμα, αν πρέπει να πιει το κώνειο, αφού καταδικάστηκε από τους θεσμούς της πόλης σε θάνατο ή να φύγει (δραπετεύσει) από τη φυλακή, όπως τον παροτρύνει ο Κρίτων. Στο πλαίσιο αυτού του διαλόγου ο Πλάτων αποδίδει στο δάσκαλό του την απάντηση στο ερώτημα, αν κρι-

τήριο για την ηθική στάση του ανθρώπου πρέπει να είναι η *γνώμη του «κόσμου»* ή η *γνώμη του «γνώστη»*. Καταγράφω εδώ την απάντηση του Σωκράτη (Πλάτωνος *Κρίτων*, κεφ. VIII) στο ερώτημα αυτό όχι για να σταθώ στην *απάντηση* αυτή καθ' εαυτή αλλά στη *θέση του ερωτήματος*: «Οὐκ ἄρα, ὦ βέλτιστε, πάνυ ἡμῖν οὕτω φροντιστέον, τί ἐροῦσιν οἱ πολλοὶ ἡμᾶς, ἀλλ' ὅτι ὁ ἐπαῖων περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, ὁ εἷς καὶ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια. Ὡστε πρῶτον μὲν ταύτη οὐκ ὀρθῶς εἰσηγῆ, εἰσηγούμενος τῆς τῶν πολλῶν δόξης δεῖν ἡμᾶς φροντίζειν περὶ τῶν δικαίων καὶ καλῶν καὶ ἀγαθῶν καὶ τῶν ἐναντίων» (Συνεπώς, φίλε μου, δεν πρέπει να ενδιαφερόμαστε καθόλου τι θα πουν οι πολλοί για μας, αλλά τι θα πει ο ειδικός σε θέματα που έχουν να κάνουν με το δίκαιο και το άδικο, ο ένας, και η ίδια η αλήθεια. Ὡστε, πρώτα από όλα, δε δίνεις τη σωστή συμβουλή με αυτό τον τρόπο, λέγοντας ότι πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη τη γνώμη των πολλών σχετικά με τα δίκαια και τα ωραία και τα αγαθά και τα αντίθετά τους [μτφρ. Θανάσης Σαμαράς]).

- γ) Το ερώτημα του ορθού ως ερώτημα που τίθεται ως προς την Πολιτεία ανάγεται – σε αντίθεση με το προηγούμενο – στην *πολιτική φιλοσοφία*. Το προηγούμενο ερώτημα μπορεί να θεωρηθεί ως η φιλοσοφική προϊστορία του πολιτικού ερωτήματος. Εδώ δηλαδή το *πανάρχαιο* αλλά – όπως θα δείξω σε λίγο (δ) – πάντοτε *επίκαιρο* ζήτημα είναι, αν η Πολιτεία πρέπει να

κυβερνιέται από τους πολλούς, δηλαδή την εκκλησία του Δήμου, ή από τους σοφούς. Και εδώ ο Πλάτων, αναπτύσσοντας την αντιδημοκρατική (δηλαδή αριστοκρατική) περί Πολιτείας θεωρία του, προσφέρει το φιλοσοφικό θεμέλιο του διλήμματος: Στο ερώτημα, αν πρέπει να άρχουν των πόλεων οι βασιλικοί άνδρες, όπως ονόμαζε τους σοφούς ο Πλάτων, ή ο δήμος, οι πολλοί, οι αρχόμενοι, τελικά η «δίπουνς ἀγέλη»(!) όπως αποκαλεί το λαό της πόλης (Πολιτικός, 266e-276c, 276e). Τη ρητή απάντησή του βρίσκει κανείς σε πολλά χωρία του έργου του. Τα πιο χαρακτηριστικά χωρία κατά τη γνώμη μου είναι τα εξής (Πολιτεία 473d): «ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν συμπέσῃ, δυνάμεις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία...» (ή να κυβερνήσουν στις πολιτείες οι φιλόσοφοι ή να ασχοληθούν με τη φιλοσοφία, ανυστερόβουλα και άξια, αυτοί τους οποίους τώρα τους αποκαλούν βασιλιάδες και άρχοντες, έτσι ώστε η πολιτική δύναμη και η φιλοσοφία να συναντηθούν στο αυτό πρόσωπο... [μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος]). Η θέση αυτή ολοκληρώνεται με την άποψη πως ο βασιλικός άνδρας μπορεί να άρχει και παρά τη θέληση των αρχομένων, «ἐκόντων ἢ ἀκόντων» (Πολιτικός 296b). Αντίθετα ο Αριστοτέλης με τις γνωστές ρήσεις του: «ἐν μέρει ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν» και «ἄρχειν πάντας μὲν ἐκάστου, ἕκαστον

δ' ἐν μέρει πάντων» (Πολιτικά, Ζ. 2. 1317a, 40-1317b, 3, 19-20), δίνει μια πρώτη φιλοσοφική βάση στην έννοια της Δημοκρατίας.

δ) Το πλατωνικό ερώτημα και η πλατωνική επιλογή υπέρ της αριστοκρατίας αποτέλεσε περιεχόμενο μιας απροσδόκητης αλλά συναρπαστικής *αντιπαράθεσης* μεταξύ του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Αριστόβουλου Μάνεση. Ο πρώτος *υπερασπίστηκε την αριστοκρατική θεωρία του Πλάτωνα* με την οποία υποστηρίζει ότι άρχοντες της Πολιτείας πρέπει να είναι οι βασιλικοί άνδρες (οι φιλόσοφοι), υπό τον όρο βέβαια της πραγματικής τους σοφίας (περ. *Νέον Δίκαιον*, 19 [1962] σ. 163 επ.). Με βάση την αριστοτελική φιλοσοφία και τη σύγχρονη Πολιτειολογία ο Αριστόβουλος Μάνεσης σ' ένα κείμενο κλασικό και βαθύτατα πειστικό ανατρέπει τη θεωρία των βασιλικών ανδρών του Κ. Τσάτσου και αποκαλύπτει κρίσιμα σημεία της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνα που παρουσιάζουν ανάγλυφο τον αριστοκρατικό (αντιδημοκρατικό) της χαρακτήρα (περ. *Νέον Δίκαιον*, 19 [1962] σ. 371 επ.).

45. *Συνοψίζοντας* ορισμένες σκέψεις που αναπτύχθηκαν ήδη, σημειώνω για τη σύγχρονη δημοκρατική Πολιτεία τα εξής:

α) Είναι πραγματικά συναρπαστική η εξέλιξη της σχέσης μεταξύ πολιτικής και επιστήμης, μεταξύ της γνώμης των πολλών, που ο Πλάτων αποκαλεί «δίπου ἀγέλη», και της γνώμης των «ἐπαϊόντων» ως κριτήρια νομιμοποίησης της

ορθής επιλογής. Ενώ δηλαδή η αρχαϊκή μορφή του ερωτήματος κατέληξε στη φιλοσοφική αποδοχή (ή και μη αποδοχή) της Δημοκρατίας, το ερώτημα τίθεται ξανά μέσα στο πλαίσιο και τη θεσμική λογική της σύγχρονης δημοκρατικής Πολιτείας. Τίθεται όμως με *άλλους βέβαια όρους, τίθεται εκ των πραγμάτων*, ως πρόβλημα ορίων των δυνατοτήτων της Δημοκρατίας να αποφασίζει χωρίς τη γνώμη των επιαιδούντων.

- β) Είναι προφανές ότι η επιστημονική γνώση αποκαλύπτει, κατά τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατικής Πολιτείας, όλο και περισσότερο την *αιτία* και τις *συνέπειες* των συγκεκριμένων εκφάνσεων του σύγχρονου πολιτικού λόγου. Έτσι η επιστημονική γνώση διαχέεται στην κοινωνία με ταχύτατους ρυθμούς και αποτελεί, όλο και πιο πολύ, *απαραίτητη προϋπόθεση της πολιτικής*, η οποία νοείται ως διαδικασία γένεσης και άρθρωσης της δημοκρατικής εξουσίας. Αν δεχτούμε τη θέση ότι σήμερα πια *η εξουσία είναι διάχυτη μέσα στην κοινωνία*, πρέπει αντιστοίχως να δεχτούμε ότι *διάχυτος είναι και ο ρόλος του επιστημονικού λόγου* στο πολιτικό γίγνεσθαι.
- γ) Βρισκόμαστε, έτσι, μπροστά στην ιστορικά πιο κρίσιμη, ίσως δραματική δοκιμασία της σύγχρονης Δημοκρατίας, όταν η δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική επιλογή βρίσκεται σε μετωπική σύγκρουση με τον επιστημονικό λόγο: *η πλειοψηφία ή η γνώση;*
- δ) *Στη σύγχρονη Δημοκρατία η σχέση της επιστη-*

μονικής γνώσης με τη δημοκρατική, αντιπροσωπευτική και συμμετοχική διαδικασία, δηλαδή η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου, γίνεται κομβική, ίσως κάπου και αδιέξοδη. Πού οδηγεί αλήθεια τη Δημοκρατία η εξάρτηση της ελευθερίας από τη γνώση, τον πολιτικό λόγο από τον επιστημονικό λόγο: Με άλλα λόγια: Η εξάρτηση της διαμόρφωσης πολιτικής βούλησης, δηλαδή του πολιτικού λόγου από τον επιστημονικό λόγο συντρέχει όλο και περισσότερο για όποιον εκφέρει νομιμοποιημένο ατομικό ή θεσμικό λόγο. Η ελεύθερη έκφραση του πολιτικού λόγου προϋποθέτει σε κάθε περίπτωση δυνατότητα επιλογών. Η δυνατότητα επιλογών όμως προϋποθέτει γνώση των προς επιλογή πολιτικών εκδοχών.

46. Οφείλουμε να δεχτούμε, είτε μας αρέσει είτε δεν μας αρέσει, ότι στη σκηνή της Δημοκρατίας καλείται πλέον περίπου επισήμως και αυτός που μπορεί να εκφέρει επιστημονικό λόγο. Ποιος όμως είναι ο ρόλος του; Πώς διαμορφώνεται ή, πιο σωστά, πώς θα έπρεπε κατά τη γνώμη μου να διαμορφώνεται, η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου στη Δημοκρατία;
47. Η εννοιολογική διάκριση επιστημονικού και πολιτικού λόγου δεν είναι απόλυτη ή, πιο σωστά, δεν είναι πάντοτε απόλυτη. Όταν ο επιστημονικός λόγος αναφέρεται σε ζητήματα πολιτικής φύσης, τα νοηματικά του όρια με τον πολιτικό λόγο είναι καμιά φορά δυσδιάκριτα και σε κάθε περίπτωση ευαίσθητα. Και ας μην ξεχνάμε: Οι έννοιες «πολιτι-

κός λόγος» και «επιστημονικός λόγος» είναι έννοιες *είδους* που ανάγονται στην έννοια *γένους* δηλαδή στον Λόγο.

48. Η απόπειρα *απάντησης* στο πιο κρίσιμο ίσως ερώτημα που τέθηκε κατά την ιστορική εξέλιξη της Δημοκρατίας θα συνιστούσε επιστημονική αφέλεια. Υπάρχουν μεγάλα θέματα που *δεν επιλύονται* αλλά απλά *προσεγγίζονται*. Όποιος προσποιείται πως απαντά σε θέματα που από τη φύση τους δεν επιλύονται, ή είναι ανεπαρκέστατος ή ενεργεί με διδακτικό, δηλαδή πολιτικό, *δόλο*. Περιορίζομαι γι' αυτό, με όσες επιφυλάξεις επιβάλλει ο σεβασμός στο άβατο, στη διατύπωση έξι θέσεων, με τις οποίες αποπειράθηκα τη δική μου προσέγγιση και τις οποίες θέτω υπό την κρίση των πιο ειδικών και των πιο έγκυρων επιστημόνων.

ΘΕΣΗ ΠΡΩΤΗ *Θεμέλιο* της Δημοκρατίας είναι η ελεύθερη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης του πολίτη και του λαού, τόσο υπό τη μορφή της έμμεσης, δηλαδή της αντιπροσωπευτικής του συμμετοχής, όσο και υπό τις εξελισσόμενες μορφές της άμεσης συμμετοχής του. Εδώ εννοώ ρητά *την πρωταρχικότητα του δημοκρατικά νομιμοποιημένου πολιτικού λόγου*.

ΘΕΣΗ ΔΕΥΤΕΡΗ Ο πολιτικός λόγος που θέλει να λειτουργεί νομιμοποιητικά πρέπει να είναι *ελεύθερος*. Να εκφράζει δηλαδή ελεύθερη πολιτική επιλογή.

ΘΕΣΗ ΤΡΙΤΗ Η ελευθερία της πολιτικής επιλογής *προϋποθέτει* σ' έναν κόσμο, όλο και περισσότερο τεχνο-

κρατούμενο, *την ολοκληρωμένη πληροφόρηση και επομένως την όσο γίνεται πληρέστερη γνώση της θεματικής*, στο πλαίσιο της οποίας συντελείται η πολιτική επιλογή. Έτσι, π.χ., η προκήρυξη δημοψηφίσματος με τη μορφή διλήμματος επί ενός θέματος, για το περιεχόμενο του οποίου είτε δεν υπάρχει πληροφόρηση είτε το ουσιαστικό του περιεχόμενο δεν γίνεται κατανοητό από τον μη ειδικό πολίτη, παύει να είναι μορφή δημοκρατικής συμμετοχής.

ΘΕΣΗ ΤΕΤΑΡΤΗ Στο μέτρο που η εκφορά του πολιτικού λόγου αγγίζει δημόσια πράγματα, η διαχείριση των οποίων προϋποθέτει και την επιστράτευση του επιστημονικού λόγου, η πολιτική επιλογή παραμένει μεν στην αρμοδιότητα του πολιτικού φορέα, διατηρείται δηλαδή η πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου, αυτός που το εκφέρει όμως εκ των πραγμάτων αλλά και λόγω της πολιτικής του ευθύνης, αδυνατεί να αγνοήσει τους όρους και τα όρια, κυρίους βέβαια τους κινδύνους που επισημαίνει ο επιστημονικός λόγος.

ΘΕΣΗ ΠΕΜΠΤΗ Η εκφορά επιστημονικού λόγου που διαμορφώνεται *εν αγνοία* ή με *αποσιώπηση* της κοινωνικοπολιτικής προέλευσης του εκφέροντος το λόγο ή των κοινωνικοπολιτικών του επιπτώσεων, δηλαδή κάθε μορφή απόκρυφου λόγου, δεν *συνιστά καν επιστημονικό λόγο*.

ΘΕΣΗ ΕΚΤΗ και καταληκτική Η διαμόρφωση ελεύθερης πολιτικής βούλησης στη σύγχρονη δημοκρατική Πολιτεία προϋποθέτει αφενός την τελική πρωταρχικότητα

του πολιτικού λόγου, αφετέρου όμως και μια πολιτική με επιστημονική ευθύνη και μια επιστήμη με πολιτική ευθύνη.

49. Αν δεχτούμε την ουσία που απορρέει από τις θέσεις που διατύπωσα, αν δηλαδή αναγνωριστεί η *επιστημονική ευθύνη της πολιτικής* και η *πολιτική ευθύνη της επιστήμης* με πρωταρχικό πάντοτε τον δημοκρατικό πολιτικό λόγο, δεν περιορίζουμε, αλλά κατοχυρώνουμε τη Δημοκρατία. Μια τέτοια διαλεκτική σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου *διασφαλίζει και προάγει* τη δημοκρατική Πολιτεία. Προσδίδει στην πολιτική την *αξιοπιστία* που όλο και πιο πολύ της λείπει και δημιουργείται η ελπίδα πως στο μέλλον οι πολίτες ίσως θελήσουν να *κάνουν δική τους υπόθεση την πολιτική*, ολοκληρώνοντας έτσι το ιστορικό νόημα της δημοκρατικής συμμετοχής.

Η΄

Ομολογία πίστεως:

Ένας επίλογος που φαίνεται να είναι εκτός θέματος αλλά που νομίζω ότι δεν είναι

50. Καθώς ξανακοιτάζω το χειρόγραφο, με αίσθημα ευθύνης απέναντι στον αναγνώστη που με τίμησε διαβάζοντας τους στοχασμούς μου, αναρωτιέμαι: Σκέφτηκα *ως επιστήμονας* με πολιτική ευθύνη ή εξέφερα *πολιτικό λόγο* με επιστημονική ευθύνη; Προσωπικά *αρνούμαι το δίλημμα*. Αποδέχομαι και τις δύο ευθύνες *ως συνειδησιακή ενότητα*. Αν έσφαλα *επιστημονικά*, έσφαλα και πολιτικά, και αν έσφαλα *πολιτικά*, έσφαλα και *επιστημονικά*.
51. Τελικά διερωτώμαι: *Πώς οφείλω άραγε να δω το λειτούργημά μου ως ακαδημαϊκός δάσκαλος;* Τι προσδοκά από μένα μια Δημοκρατία όπου ο πολιτικός λόγος συνεπάγεται επιστημονική ευθύνη και ο επιστημονικός λόγος πολιτική ευθύνη; Να διαμορφώνω *επιστήμονες που θα γνωρίζουν μόνο να στηρίζουν τη συγκεκριμένη δημοκρατική Πολιτεία*, επιστήμονες δηλαδή που να υιοθετούν την πρωταρχικότητα της επιστήμης, ή *επιστήμονες που θα είναι εξοπλισμένοι με τη γνώση, το ήθος και την ελευθερία να επιλέγουν οι ίδιοι τη στάση τους απέναντι στην Πολιτεία*.

52. Το ερώτημα όμως γίνεται πιο αδυσώπητο, ίσως και τραγικό, αν το αντιστρέφω: *Ονειρεύομαι άραγε μια Πολιτεία που προϋποθέτει – και άρα παράγει – εκπαιδευμένους νομοταγείς της, ή μια Πολιτεία που διασφαλίζει την ελευθερία της αμφισβήτησής της, δηλαδή παράγει και αμφισβητίες; Ονειρεύομαι άραγε μια Πολιτεία που επιβιώνει με την αποσιώπηση της κριτικής που της ασκείται, ή εκείνη που κερδίζει την πολιτική της αξιοπιστία με την ελευθερία προβολής των κριτικών πολιτών ακόμη και των αρνητών της;*
53. Ομολογώ πίστη: σε μία Πολιτεία, στην οποία δικαίωμα συμμετοχής έχουν ακόμη και οι αρνητές της.
54. *Είχα πάντα ως ιδανικό πρότυπο τον ακαδημαϊκό δάσκαλο που θεωρεί ως τη μεγαλύτερη καταξίωσή του τη συγκλονιστική στιγμή κατά την οποία αντέχει να αισθανθεί μαθητής των μαθητών του, αναγνωρίζοντας έτσι έμπρακτα τη σχετικότητα του επιστημονικού λόγου.*

Επίλογος

ΕΔΩ ΤΕΛΕΙΩΣΑΝ οι στοχασμοί μου πάνω σ' ένα απ' τα κρίσιμα και, γιατί όχι, δραματικότερα διλήμματα που γεννάει η κατά δίκαιον συμβίωση των ανθρώπων. Το δίλημμα ανάμεσα στην πλειοψηφία και στην γνώση όταν αυτές συγκρούονται. Και τώρα που τελείωσα αναρωτιέμαι πού με οδήγησε αυτή η διαδρομή που έτσι κι αλλιώς ξεπερνά τις αντοχές μου. Και δεν είναι μόνο το ερώτημα πού οδήγησε αλλά και τι τυχόν προσέφερα στον υπομονετικό αναγνώστη.

Φοβούμαι ότι επέστρεψα εκεί όπου άρχισα. Επέστρεψα στο ερώτημα. Επέστρεψα στο δίλημμα. Βίωσα την αδυναμία της ανεπάρκειας για τα μεγάλα.

Έχω την αίσθηση πως τα απολύτως θεμελιώδη ερωτηματικά, δηλαδή τα ερωτηματικά που αφορούν τα θεμελιώδη, δεν χάνουν ποτέ τη μορφή του διλήμματος. Ίσως το μέγεθος του θεμελιώδους διλήμματος εμπεριέχει την ιδιότητα της μόνιμης εκκρεμότητάς του.

Τότε όμως στοιχειώδης αυτοκριτική, αλλά και σεβασμός στον αναγνώστη που χάρισε σ' αυτό το κείμενο το χρόνο του, επιβάλλει το ερώτημα γιατί γράφτηκε αφού η συλλογιστική διαδρομή οδήγησε ξανά στην αφετηρία, δηλαδή στο ερώτημα.

Σκέφτομαι ότι η απόπειρα μιας τέτοιας στοχαστικής διαδρομής ίσως μας βοήθησε στη βίωση της γοητείας που τελικά ασκεί η συνειδητοποίηση ότι τα α-

πολύτως θεμελιώδη δεν είναι καθυποτάξιμα στο Λόγο ή, πιο σωστά, ότι ο Λόγος του θεμελιώδους είναι η α-έναν εκκρεμότητά τους.

Μήπως όμως το εγχείρημα μιας ανέφικτης προσέγγισης στερείται νοήματος; Θα έλεγα όχι. Η βίωση του ανέφικτου, η βίωση της γνωστικής αμηχανίας, η βίωση των γνωστικών ορίων (μου) επιτρέπει σ' αυτόν που επιχειρεί την προσέγγιση να εξάρει την αναγκαιότητα περισσότερου σεβασμού του εκφερόμενου Λόγου προς ό,τι υπερβαίνει τα όρια των δυνατοτήτων του. Τα όρια μεταξύ πνευματικής μοναξιάς και επικοινωνίας παραμένουν ως συνήθως αδιευκρίνιστα γι' αυτόν που επιχειρεί στοχασμό.

ΕΔΩ ΞΑΝΑΚΟΥΜΠΑΩ την πένα μου στο τραπέζι και κλείνω τα χαρτιά μου με ό,τι αυτό συνεπάγεται για μένα, για τον αναγνώστη και για τη σχέση μας.

Επίμετρο

Γιάννης Α. Τασόπουλος

Ι. Το βιβλίο του Δημήτρη Θ. Τσάτσου *Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος* ανήκει σε μία κατηγορία επιστημονικού λόγου σχετικά υποβαθμισμένη στην Ελλάδα. Πρόκειται για τις «διαλέξεις» σκεπτόμενων ανθρώπων, οι οποίες διατηρούν τον χαρακτήρα του προφορικού λόγου και για τούτο διακρίνονται από μεγαλύτερη αμεσότητα, ενώ συγχρόνως αποβλέπουν στην έκθεση του ώριμου προβληματισμού των ομιλητών για το θέμα που πραγματεύονται: συνοψίζουν το απόσταγμα του στοχασμού και εκθέτουν τις αναζητήσεις τους πάνω σε σπουδαία ζητήματα του σύγχρονου κοινωνικοπολιτικού βίου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της παράδοσης αυτής προσφέρουν στις Ηνωμένες Πολιτείες οι «Tanner Lectures on Human Values» οι οποίες συνδέουν τις ανθρωπιστικές και τις κοινωνικές επιστήμες με μεγάλα προβλήματα που χρήζουν εμβάθυνση και στοχαστική ανάλυση. Η διάλεξη του Δ. Θ. Τσάτσου, η οποία εκπονήθηκε στην Κύπρο μετά από πρόσκληση της Βουλής των Αντιπροσώπων και του Πανεπιστημίου Κύπρου το 2005, φέρει τον εύγλωττο υπότιτλο: «Στοχασμοί για μία διαλεκτική αντίθεση που θέτει σε δοκιμασία τη σύγχρονη δημοκρατία και τον συγγραφέα». Πρόκειται για την καλλιέργεια στο επίπεδο του προφορικού λόγου μιας τέχνης αντίστοιχης προς τη δοκιμιακή γραφή.

Σκοπός του συγγραφέα είναι να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ ορισμένων κρίσιμων θεμάτων που τον απασχολούν. Αυτά τα εκθέτει με τρόπο συστηματικό και επαγωγικό. Αρχικά αναζητεί και επιχειρεί να αποσαφηνίσει την έννοια του λόγου, στη συνέχεια προσεγγίζει την έννοια της δημοκρατίας, αφού όπως σημειώνει εισαγωγικά η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου εξετάζεται ακριβώς στο πλαίσιο της δημοκρατικής πολιτείας (σελ. 13 ως 14)¹, ενώ ακολούθως στρέφει το ενδιαφέρον του στις έννοιες του πολιτικού λόγου και του επιστημονικού λόγου, για να ενοποιήσει τη σκέψη του στο καταληκτικό ερώτημά του που είναι η σχέση μεταξύ τους και με τη δημοκρατία.

Ο συγγραφέας τονίζει ότι: «Η εκφορά του Λόγου συνιστά ταυτοχρόνως και εκφορά αιτιοκρατουμένου νοήματος ταυτοχρόνως όμως και στάση, συνεπώς και πράξη. Ο Λόγος επομένως σημαίνει την υπέρβαση του στεγανού διαχωρισμού της θεωρίας και της πράξης, σημαίνει και την – με Λόγο – αιτιοκρατούμενη πολιτική ή επιστημονική πράξη, τελικά τη *ratio rationis* των εκφάνσεων του κόσμου» (σελ. 21). Αυτή η έννοια του λόγου, η οποία τελικά ανάγεται στην καθολικότητα και την ιστορικότητα, καθοδηγεί τον συγγραφέα στη βασική τοποθέτησή του σε σχέση και με τα υπόλοιπα ζητήματα που συγκροτούν τον προβληματισμό του. Ο λόγος εκφράζει μία κοσμοθεωρητική στάση η οποία όμως έχει και τον χαρακτήρα παρέμβασης, πράξης στοχευμένης στην αναζήτηση των αιτίων και της

1. Οι παραπομπές είναι στο ηλεκτρονικό βιβλίο του Δ. Θ. Τσάτσου.

τάξης των πραγμάτων στα οποία αναφέρεται (σελ. 18). Διαμορφώνεται μέσα στην ιστορία, παρεμβαίνει στο πλαίσιο της και επιχειρεί να κατανοήσει τη συγκρότηση και την αιτιότητα του κόσμου. Αν η αφετηρία και τα εργαλεία του λόγου είναι ιστορικά προσδιορισμένα και μορφοποιημένα, ο προσανατολισμός της σκέψης είναι προς το καθολικό, σε αναζήτηση της αιτιώδους σχέσης των πραγμάτων.²

Η βασική αυτή κίνηση του λόγου από το ιστορικό προς το καθολικό αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι ο πολίτης ως πρωταρχικό υποκείμενο της δημοκρατικής διαδικασίας καθορίζει την πολιτική του στάση τόσο με αναφορά στα συγκεκριμένα συμφέροντα που προκύπτουν από την κοινωνική του ένταξη, δηλαδή από στοιχεία ιστορικά και συγκεκριμένα σε ό,τι τον αφορούν ατομικά, αλλά και από το όραμά του για τη δημοκρατική πολιτεία, η οποία είναι ιδεατή (σελ. 24). Ο Δ. Θ. Τσάτσος περιλαμβάνει στον στοχασμό του ένα ιδεαλιστικό στοιχείο, το οποίο έχει σημασία αν θέλουμε να κατανοήσουμε τον πρακτικό χαρακτήρα του λόγου, που διατυπώνουμε στις δημόσιες παρεμβάσεις, και την αντίστοιχη ευθύνη μας. Το γεγονός ότι στο πλαίσιο της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος εκφράζονται διάφορες συγκρουόμενες πολιτικές απόψεις οδηγεί στην ανάγκη νομιμοποίησης της πολιτειακής απόφασης στη βάση της όσο το δυνατόν

2. Λαμβάνοντας υπόψη τον χαρακτήρα του κειμένου, δεν είναι ανάγκη να προβούμε σε κριτικό σχολιασμό των φιλοσοφικών θεμελίων της ανάλυσης του Δ. Θ. Τσάτσου, π.χ. όσον αφορά την έννοια του λόγου. Βλ. συναφώς Β. Κιντή, *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Πόλις, Αθήνα, 2021, ιδίως σελ. 329.

ευρύτερης συναίνεσης, γεγονός που οδηγεί στην «οργανωτική δεοντολογία» (σελ. 23) της Πολιτείας, ή με απλά λόγια στη διαμόρφωση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για ένα τρίγωνο το οποίο ορίζεται από την ιδεατή αντίληψη για την *πολιτεία*, τα *συμφέροντα* και τις κοινωνικές θέσεις των πολιτικών υποκειμένων που συμμετέχουν στην πολιτική ζωή, και τέλος τις *διαδικασίες* μέσα από τις οποίες συγκροτείται και οργανώνεται το δημοκρατικό πολίτευμα. Ο συγγραφέας τονίζει ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία συνιστά ιστορικό επίτευγμα προς την κατεύθυνση εμπέδωσης της λαϊκής κυριαρχίας (σελ. 27), είναι όμως αναγκαία η μετάβαση από την αμιγή αντιπροσωπευτική δημοκρατία στην εμπλουτισμένη με στοιχεία άμεσης δημοκρατίας. Ο Δ. Θ. Τσάτσος αναγνωρίζει στον πολίτη ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής μέσα από την ενεργό συμμετοχή του στα πολιτικά κόμματα (σελ. 31). Το στοιχείο αυτό φωτίζει καλύτερα το εύρος της σκέψης του για τη σχέση του επιστημονικού με τον πολιτικό λόγο. Αφορά ιδίως τη σχέση της κοινωνίας των πολιτών με την πολιτεία στη σύγχρονη δημοκρατία.

Στη συνέχεια ο συγγραφέας καταπιάνεται με το ζήτημα του πολιτικού λόγου. Αυτός διέπεται από τις αρχές και τα γνωρίσματα που καθόρισε προηγουμένως ως χαρακτηριστικά της γενικής και θεμελιώδους έννοιας του Λόγου. Η έμφαση στην αναζήτηση της αιτιώδους τάξης των πραγμάτων οδηγεί κατά λογική συνέπεια στην ανάγκη η αντιμετώπιση των προβλημάτων και η διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης σε σχέση με αυτά να στηρίζεται στην επιστημονική γνώ-

ση και πληροφόρηση, οι οποίες ανάγονται σε πραγματικές προϋποθέσεις της ελεύθερης πολιτικής βούλησης. Ο συγγραφέας θέτει λοιπόν, θα μπορούσε κανείς να πει προφητικά ενόψει των όσων ακολούθησαν λίγα χρόνια αργότερα (2010) στη δεκαετία των Μνημονίων, το ερώτημα «αν και σε ποιο βαθμό η πολιτική επιλογή στη σύγχρονη δημοκρατία *θεμελιώνεται μόνο από την πολιτική της νομιμοποίησης ή μήπως όλο και περισσότερο και από την επιστημονική θεμελίωση του περιεχομένου της*». Αυτό είναι ίσως το κεντρικό ερώτημα για τη δημοκρατία στην Ελλάδα την εποχή της Μεταπολίτευσης. Τίθεται δηλαδή το ζήτημα της έλλειψης ορθολογισμού, στοιχειώδους κοινού νου, των κατά τα άλλα δημοκρατικά νομιμοποιημένων πολιτικών αποφάσεων. Η οικονομική χρεωκοπία της χώρας εξαιτίας του υπέρογκου δημόσιου χρέους, το οποίο αυξήθηκε με εξωτερικό δανεισμό κατά κραυγαλέα περιφρόνηση των οικονομικών δεδομένων για τις παραγωγικές βάσεις της χώρας και τη δυνατότητά της να εξοφλήσει τις υπέρογκες δόσεις των δανείων και να καλύψει το τεράστιο έλλειμμα του προϋπολογισμού, είχε ως συνέπεια να καταδειχθεί έμπρακτα και τραγικά η επικαιρότητα του ερωτήματος που έθεσε ο Δ. Θ. Τσάτσος λίγα χρόνια πριν. Η απάντηση δόθηκε από την ίδια την ιστορία, όπως νομίζω ότι θα έλεγε εκείνος. Η δημοκρατική πολιτική απόφαση πρέπει να ανταποκρίνεται στις επιταγές του λόγου και να αξιοποιεί την επιστημονική γνώση.

Στην Ελλάδα, η δημοκρατία, νοούμενη ως (εκλογική) διαδικασία που οδηγεί σε νομιμοποίηση των πολιτικών αποφάσεων που επικρατούν ανεξάρτητα από

την οικονομική βιωσιμότητα και την αποτελεσματικότητά τους, οδήγησε τελικά στην κάμψη της λαϊκής κυριαρχίας και στην επικράτηση μιας τεχνοκρατικής οικονομικής λογικής η οποία επιχείρησε να αντλήσει τη νομιμοποίησή της από την επιστημονική ανεπάρκεια και την οικονομική ανεδαφικότητα των ίδιων εκείνων πολιτικών επιλογών, οι οποίες διαμορφώθηκαν ερήμην της οικονομικής αιτιότητας και τάξης.

Ήδη το πρόβλημα της σχέσης του επιστημονικού με τον πολιτικό λόγο τέθηκε με ένταση κατά την αντιμετώπιση της πανδημίας σε σχέση με την πολιτική ευθύνη που μπορεί να έχει η κυβέρνηση για τις εισηγήσεις και τα μέτρα που προτείνει η επιστημονική κοινότητα των λοιμωξιολόγων για τον έλεγχο της διασποράς του Covid-19.

Η διάσταση, ή πιο σωστά η σύγκρουση, του επιστημονικού με τον πολιτικό λόγο οδηγεί τον Δ. Θ. Τσάτσο να μιλήσει στην επόμενη ενότητα των σκέψεων του με εξαιρετική ένταση και θα έλεγε κανείς με πάθος εναντίον της διεκδίκησης «πολιτικής και κοινωνικής ουδετερότητας» από τους φορείς του επιστημονικού λόγου (σελ. 49). Θα αποτελούσε όμως σοβαρή παρανόηση να υποθέσει κάποιος ότι ο συγγραφέας υιοθετεί μια σχετικιστική και μάλιστα πολιτικά στρατευμένη αντίληψη της επιστήμης και του επιστημονικού λόγου. Αυτό είναι αναληθές και εσφαλμένο όπως προκύπτει από την ίδια την ανάλυση στην οποία προβαίνει αρχικά για την έννοια του Λόγου. Εκείνο που απορρίπτει είναι η διεκδίκηση εκ μέρους των φορέων του επιστημονικού λόγου στο πλαίσιο της λειτουργίας της δημοκρατίας ενός ρόλου πολιτικά ουδέτερου, κοι-

νωνικά αποστασιοποιημένου και πάνω απ' όλα στερουμένου ευθύνης, έτσι ώστε να επιβληθεί (η επιστημονική επιταγή) ως πολιτική απόφαση χωρίς την ανάγκη δημοκρατικής νομιμοποίησης, μόνο και μόνο με τα εκέγγυα και την αυθεντία της επιστημονικής γνώσης. Πράγματι, στη δημοκρατία δεν αρκεί να έχεις δικιο αλλά πρέπει να μπορείς να πείθεις τους πολλούς ότι αυτό που υποστηρίζεις είναι ορθό. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι πολλοί καθορίζουν πλειοψηφικά την αλήθεια και το ορθό, με την έννοια ότι μπορούν π.χ. να μετατρέψουν τον ένοχο σε αθώο και τον αθώο σε ένοχο (άρθρ. 7 παρ. 1 Σ.) αποδίδοντάς του μια πράξη την οποία δεν τέλεσε και κατηγορώντας τον για κάτι που δεν έκανε. Σημαίνει όμως ότι μία πολιτική επιλογή για να μετατραπεί σε δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική απόφαση πρέπει, πέρα από τα επιστημονικά εκέγγυα και τον αναγκαίο επιστημονικό της έλεγχο, να μπορεί να περάσει από τη διαδικασία της πειθούς και της συναίνεσης μέσα από τη διαβουλευτική δημοκρατική διαδικασία. Δεν πρέπει εξάλλου να λησμονούμε ότι σκοπός της μελέτης του Δ. Θ. Τσάτσου είναι να καταδείξει ότι η πολιτική απόφαση ούτε δύναται αλλά ούτε και δικαιούται να αγνοεί τα δεδομένα του επιστημονικού λόγου, αν θέλει να διαθέτει ολοκληρωμένο και ακέραιο πολιτικό κύρος στο όνομα της δημοκρατίας. Η δημοκρατία έχει γνωστικό περιεχόμενο, στο μέτρο που συνδυάζει τον επιστημονικό με τον πολιτικό λόγο.

Ο ανωτέρω προβληματισμός θα μπορούσε να τεθεί με τους ακόλουθους όρους: «Μια απόφαση είναι ορθή επειδή την υποστηρίζει η πλειοψηφία ή μήπως

η πλειοψηφία την υποστηρίζει επειδή νομίζει ότι είναι ορθή; Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί να αποδειχθεί ότι η πλειοψηφία έσφαλε και ότι η επιλογή της ήταν λάθος. Στην πρώτη περίπτωση δεν υφίσταται τέτοιο ενδεχόμενο. Η τιμή της ορθότητας είναι εσωτερική προς την πλειοψηφική διαδικασία, πηγάζει, απορρέει και απονέμεται από αυτήν».³ Η πολιτική βούληση στην δημοκρατία πρέπει να είναι έλλογη βούληση και όχι απλώς και μόνο βούληση-επιθυμία: «η επιθυμία υποκινεί τη βούληση, ενώ ο λόγος την ελέγχει και την εξορθολογίζει».⁴ Αλλά δεν είναι προδιαγεγραμμένο ότι η δημοκρατική βούληση θα έχει τα γνωρίσματα έλλογης βούλησης. Οι συλλογισμοί του Δ. Θ. Τσάτσου καταφάσκουν «αφενός την τελική πρωταρχικότητα του πολιτικού λόγου, αφετέρου όμως και μια πολιτική με επιστημονική ευθύνη και μια επιστήμη με πολιτική ευθύνη» (σελ. 59-60). Όπως τονίζει ο συγγραφέας, η «ιστορικά πιο κρίσιμη ίσως, δραματική δοκιμασία της σύγχρονης δημοκρατίας, [είναι] όταν η δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική επιλογή βρίσκεται σε μετωπική σύγκρουση με τον επιστημονικό λόγο: η πλειοψηφία ή η γνώση;» (σελ. 56).

Η ανάλυση του Δ. Θ. Τσάτσου για τη σχέση του ορθού με τη γνώμη της πλειοψηφίας και άρα με τη λαϊκή θέληση εμπλουτίζει τον διάλογο του Αρ. Μάνεση με τον Κ. Τσάτσο όσον αφορά τους «βασιλικούς άνδρες», δηλαδή τους πολιτικούς ηγέτες που είναι προικισμένοι με «αρετήν και επιστήμην» και, επειδή είναι «φο-

3. Βλ. Γ. Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία και η πρόκληση της αμεροληψίας*, Κριτική, Αθήνα, 2014, σελ. 43.

4. Όπ.π., σελ. 27.

ρείς του Λόγου και υπηρετούν εξ ορισμού την ιδέαν της δικαιοσύνης», δικαιούνται, κατά Πλάτωνα, να κυβερνούν «απολυταρχικώς, νομικώς αδέσμευτοι και ανέλεγκτοι», όπως τόνιζε ο Μάνεσης.⁵

*

II. Στο Επίμετρο αυτό, το ερώτημα που πρέπει, νομίζω, να τεθεί σε σχέση με την προβληματική του Δ. Θ. Τσάτσου, αφορά τη σθεναρή αντίθεσή του στην έννοια της (πολιτικής) ουδετερότητας τόσο του επιστημονικού λόγου όσο και γενικότερα όσων τοποθετούνται σε νομικοπολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. Αρχικά αξίζει να σημειωθεί ότι η ουδετερότητα αποτελεί έννοια εξαιρετικά διαδεδομένη στο δίκαιο, σε διάφορους κλάδους, αρχής γενομένης από το διεθνές δίκαιο. Η ουδετερότητα είναι έκφανση της αυτονομίας, του αυτοκαθορισμού, στο μέτρο που εκφράζει την επιλογή να παραμείνει ο ουδέτερος αμέτοχος τρίτος έναντι μιας διαφοράς που απειλεί να τον συμπαρασύρει στη διένεξη, τη σύγκρουση, των άλλων.⁶ Στο συνταγματικό δίκαιο, η ουδετερότητα αφορά την αποστασιοποίηση, την αποχή, από διενέξεις στις οποίες το κράτος δεν έχει κανένα λόγο ή δικαιολογία να εμπλέκεται,

5. Βλ. Αρ. Μάνεση, «Περί “βασιλικών ανδρών”», σε *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 493, 494.

6. Βλ. I. Tassopoulos, *Neutrality*, January 2017, Max Planck Encyclopedia of Comparative Constitutional Law [MPECCoL] <https://oxcon.oup.com/view/10.1093/law-mpeccol/law-mpeccol-e396?rskey=zrXLMj&result=131&prd=MPECCOL>.

όπως π.χ. ζητήματα θρησκευτικής πίστης, δογματικής αλήθειας και αιρέσεων ξένα προς το κοσμικό κράτος (άρθρ. 13 Σ.) ή το καθήκον της δημόσιας διοίκησης για κομματική ουδετερότητα (άρθρ. 29 παρ. 3 Σ.).

Εξάλλου η ουδετερότητα πρέπει να μη συγχέεται με καμία περίπτωση με την αμεροληψία. Η τελευταία δεν συνάδει με την τήρηση ίσων αποστάσεων στο πλαίσιο μιας σύγκρουσης, ανεξάρτητα από το ποιος έχει δίκιο ή άδικο, ποιο είναι το επιτιθέμενο και ποιο το αμυνόμενο μέρος. Στην αμεροληψία ο τρίτος εγκύπτει πάνω από τη διαφορά και προσπαθεί να κατανοήσει τις θέσεις των αντιπάλων μερών με σκοπό να μην αδικήσει καμία πλευρά και να αποδώσει δικαιοσύνη. «Όπου επιδιώκεται η συναίνεση αναφορικά με τα κριτήρια της δικαιοσύνης και την εφαρμογή τους στην πράξη, εκεί συγκροτούνται οργανωτικές δομές και δημιουργούνται θεσμοί, διαδικασίες και πλαίσια αμεροληψίας. Η δικαιοσύνη και η αμεροληψία είναι αλληλένδετες και στην πράξη η μία χρειάζεται την άλλη για να μπορέσουν να ευδοκιμήσουν. Εάν η αμεροληψία δεν συνοδεύεται από δικαιοσύνη ή το αντίστροφο, τότε θα επέλθει αργά ή γρήγορα η έκπτωση και των δύο».⁷

Ο ρόλος, π.χ., του Προέδρου της Δημοκρατίας ως ρυθμιστή του πολιτεύματος (άρθρ. 30 παρ. 1 Σ.), ως *routinier neutre* κατά την έννοια του B. Constant,⁸ δεν είναι απαραίτητα και εκ προοιμίου ανέφικτος ή υποκριτικός. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα θα μπο-

7. Βλ. Τασόπουλος, *Η Λαϊκή Κυριαρχία*, όπ. π., σελ. 31.

8. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτεία*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, Αθήνα, 2021, σελ. 163-164.

πούσε να προσφέρει ο προληπτικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων μέσα από την αναπομπή τους από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας λόγω αντισυνταγματικότητας. Νομίζω ότι θα κέρδιζε πολλά η Ελληνική Δημοκρατία αν γινόταν δεκτή η ερμηνεία που αναγνωρίζει τη δυνατότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να αναπέμψει νομοσχέδιο με αιτιολογημένη απόφαση για την αντισυνταγματικότητά του σύμφωνα με το άρθρ. 42 παρ. 1 Σ. Ο έλεγχος αυτός θα μπορούσε να ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με βάση τον ρυθμιστικό του ρόλο με νομική θεμελίωση και αιτιολογία για την αναπομπή. Δεν αποκλείεται ένας τέτοιος θεσμός να λειτουργήσει με αξιοπιστία.

Μία άλλη παρατήρηση αναφορικά με την ανάλυση του Δ. Θ. Τσάτσου για τη σχέση του πολιτικού με τον επιστημονικό λόγο εστιάζει στον ρητορικό χαρακτήρα του πολιτικού λόγου. Η αμφισημία που συνοδεύει τον ρόλο της ρητορικής μεταξύ δημαγωγίας και ρεπουμπλικανικής παράδοσης πολιτικής ελευθερίας συνάδει με το αμφίρροπο επιστημολογικό της status μεταξύ σοφιστικής πλάνης και διαλεκτικής.⁹ Η επιχειρηματολογία του συγγραφέα μπορεί να νοηθεί ως σθεναρή υποστήριξη του διαλεκτικού χαρακτήρα της ρητορικής, τον οποίο κάθε πολιτικός ρήτορας οφείλει να υποστηρίζει και να υπηρετεί με αίσθηση ευθύνης. Μεταξύ «αθροιστικής και διαβουλευτικής δημοκρατίας»¹⁰ ο Δ. Θ. Τσάτσος τάσσεται σαφώς υπέρ της δεύτερης.

Αλλά και από την πλευρά της επιστήμης επιβάλλε-

9. Βλ. Π. Μπασάκος, *Επιχείρημα και κρίση*, Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 1999, σελ. 17-22.

10. Βλ. Δ. Θ. Τσάτσος, *Πολιτεία*, όπ.π., σελ. 288.

ται αντίστοιχη συνείδηση της ηθικοπολιτικής της ευθύνης. «Στις προηγμένες κοινωνίες της γνώσης, η έκβαση της αντιπαράθεσης για το επιστημολογικά ισχυρό συνδιαμορφώνει και μπορεί να συμπαρασύρει αργά ή γρήγορα και το ισχύον».¹¹ «Με όρους νομικούς, το διακύβευμα αφορά τον καθορισμό της κανονικότητας, η οποία θα ληφθεί ως μέτρο της συμπεριφοράς του μέσου ανθρώπου. Η κανονικότητα εδώ νοείται ως *régularité* και ως *normalité*, συνδυασμός του κανονικού και του “φυσι(ολογι)κού”. Στο δίκαιο, ο καθορισμός αυτός γίνεται πρώτα από τον νομοθέτη, μετά εξειδικεύεται από τη διοίκηση και τέλος από τον δικαστή με τη βοήθεια των standards, όπως έδειξε μετά από εξαντλητική μελέτη ο S. Rials».¹²

III. Ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος με το κείμενό του για τον επιστημονικό λόγο και τη σχέση του με τον πολιτικό λόγο και τη δημοκρατία έθεσε με σαφήνεια ένα ζωτικό πρόβλημα της σύγχρονης δημοκρατίας, το οποίο έχει στην Ελλάδα ιδιαίτερη οξύτητα, όπως διαπιστώσαμε στη δεκαετία της οικονομικής κρίσης. Ο συλλογισμός του Δ. Θ. Τσάτσου με την εξαιρετικά δομημένη και προσεγμένη διάρθρωση του επιχειρήματός του δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα να τον υποβάλει σε κριτική βάσανο και τον προκαλεί να συμφωνήσει ή να διαφωνήσει με τρόπο επίσης θεμελιωμένο και συ-

11. Βλ. Τασόπουλο, *Λαϊκή Κυριαρχία*, όπ.π., σελ. 474.

12. Βλ. όπ.π., σελ. 473-474· Stéphane Rials, *Le juge administratif français et la technique du standard – Essai sur le traitement juridictionnel de l'idée de normalité*, LGDJ, Paris, 1980, σελ. 26-31, 36, 75, 107.

νεκτικό. Υπό μία έννοια το σώμα του κειμένου τεκμηριώνει τη θέση του συγγραφέα για τη σχέση του επιστημονικού με τον πολιτικό λόγο. Με τον τρόπο αυτό, ο διάλογος προάγεται, η επιστήμη εμπλουτίζεται και η δημοκρατία κερδίζει σε διαβουλευτικό περιεχόμενο.

Η διάλεξη του Δ. Θ. Τσάτσου είναι κείμενο σύνθεσης που θέτει το πρόβλημα με κριτικό τρόπο, δοκιμάζει τις αντοχές της σκέψης του συγγραφέα και ανοίγει δρόμους στους αναγνώστες. Η ομιλία του Δ. Θ. Τσάτσου είναι πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα και αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για αντίστοιχες δοκιμές στο μέλλον.

Το βιβλίο του Δημήτρη Θ. Τσάτσου *Πολιτικός και Επιστημονικός Λόγος* ανήκει σε μία κατηγορία επιστημονικού λόγου σχετικά υποβαθμισμένη στην Ελλάδα. Πρόκειται για τις «διαλέξεις» σκεπτόμενων ανθρώπων, οι οποίες διατηρούν τον χαρακτήρα του προφορικού λόγου και για τούτο διακρίνονται από μεγαλύτερη αμεσότητα, ενώ συγχρόνως αποβλέπουν στην έκθεση του ώριμου προβληματισμού των ομιλητών για το θέμα που πραγματεύονται: συνοψίζουν το απόσταγμα του στοχασμού και εκθέτουν τις αναζητήσεις τους πάνω σε σπουδαία ζητήματα του σύγχρονου κοινωνικοπολιτικού βίου.

Σκοπός του συγγραφέα είναι να διερευνήσει τη σχέση μεταξύ ορισμένων κρίσιμων θεμάτων που τον απασχολούν. Αυτά τα εκθέτει με τρόπο συστηματικό και επαγωγικό. Αρχικά αναζητεί και επιχειρεί να αποσαφηνίσει την έννοια του *λόγου*, στη συνέχεια προσεγγίζει την έννοια της *δημοκρατίας*, αφού όπως σημειώνει εισαγωγικά η σχέση πολιτικού και επιστημονικού λόγου εξετάζεται ακριβώς στο πλαίσιο της δημοκρατικής πολιτείας, ενώ ακολούθως στρέφει το ενδιαφέρον του στις έννοιες του *πολιτικού λόγου* και του *επιστημονικού λόγου*, για να ενοποιήσει τη σκέψη του στο καταληκτικό ερώτημά του που είναι η σχέση μεταξύ τους και με τη δημοκρατία.

Η διάλεξη του Δ. Θ. Τσάτσου είναι κείμενο σύνθεσης που θέτει το πρόβλημα με κριτικό τρόπο, δοκιμάζει τις αντοχές της σκέψης του συγγραφέα και ανοίγει δρόμους στους αναγνώστες. Η ομιλία του Δ. Θ. Τσάτσου είναι πρωτοποριακή για τα ελληνικά δεδομένα και αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση για αντίστοιχες δοκιμές στο μέλλον.

(από το επίμετρο του βιβλίου)

**ΚΕΝΤΡΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟΥ
ΔΙΚΑΙΟΥ**

ΙΔΡΥΜΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ